

⌘ YENİ BİR ANAYASAL HAK ÖZNESİ OLARAK HAYVAN – I*

(ANIMAL AS A NEW SUBJECT OF CONSTITUTIONAL RIGHTS)

Serkan Köybaşı**

ÖZ

Tarih boyunca hukukî kişi kavramının kapsamı değişiklik göstermiştir. Örneğin siyahlar yüzyıllar boyunca kişi değil, mal olarak kabul edilmiştir. Uzun bir hak mücadelesinin ardından onların da içsel bir değere sahip olduğu kabul edilmiş ve insanların kanun önünde eşitliği ilkesi gereğince hakları tanınmıştır. Acı ve hazzı hissedebilen canlıların mal olarak kabul edilmesi onların ahlakî topluluktan dışlanması sonucunu doğurmaktadır. Oysa sezgisel tüm canlıların acı çekmemekte ve hayatlarını daha iyi yaşamalarını sağlayacak şeyleri yapmakta çıkarları vardır ve bu nedenle de ahlakî bir değere sahip olmalıdırlar. Ancak günümüz hukukunda hayvan mal statüsündedir. Bu durum onu insanın amaçları için kullanılabilen cansız nesnelere aynı konuma indirgemektedir. Hayvan hakları adı altında kabul edilen düzenlemeler onlara gerçekten bir hak tanımamakta, yalnızca insanın kendi çıkarlarını üstün tutarak kurduğu sömürü düzeni içerisinde onların refahlarını artırmayı amaçlamaktadır.

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Bu makale 14.11.2018 tarihinde Yayınevimize ulaşmış olup, 04.12.2018 tarihinde birinci hakem; 18.12.2018 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir (ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9681-8602).

** Dr. Öğrt. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı. Bu çalışma, Raoul Wallenberg Enstitüsü – İstanbul Şubesi'nin verdiği burs sayesinde yazılmıştır. Bu imkânı bana sağladığı için başta Enstitü Müdürü İlhami Alkan Olsson olmak üzere tüm çalışanlara içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, makalenin yazım aşamasında akademik danışmanlık yapan İsviçre'nin Basel Üniversitesi Sanat, Medya ve Felsefe Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr Markus Wild'e ve sonraki aşamalarında, tüm yoğunlukları içerisinde zaman ve emek vererek değerli görüş, eleştiri ve önerileriyle çalışmanın daha iyi bir noktaya gelmesini sağlayan Serde Atalay, Polat Yamaner ve Renin Yaykım'a teşekkürü bir borç bilirim. Makalede bulunan eksik ve yanlışlar onlara değil, tamamen bana aittir.

Bunun nedeni, günümüz hukuk sistemlerinin insanın diğer hayvanlardan üstünlüğünü iddia eden Batı düşüncesine dayanmasıdır. Söz konusu düşünce sistemi nedeniyle hayvanların gerçek haklara sahip olması mümkün olamamaktadır. Çeşitli ülkelerin kanun ve anayasalarında hayvanlarla ilgili düzenlemelere bakıldığında da bunların hayvanları bir hak öznesi olarak düzenlemediği, yalnızca insanların hayvanlar üzerindeki eylemlerine sınırlama getirdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan, hukukî kişilik, içsel değer, anayasal haklar, lağvedicilik, ahlâk.

ABSTRACT

The scope of the legal personhood has always changed in history. E.g. black people were considered for centuries not as persons but as property. It is only after long rights struggle that it has been accepted that they also own inherent value and that their rights are recognised in accordance with the equality of human beings before the law principle. The recognition of the living beings who can feel pain and pleasure as property results in their exclusion from the ethical community. However, all sentient beings have interests on not to suffer and on to do what will offer them a better life and thus, they should own an ethical value. But in recent legal systems, the animal is a property. This situation deducts it to a statute similar to inanimate objects used for the human's purposes. The regulations approved under the name of animal rights do not recognise for them real rights, they only aim to increase their welfare in the system of exploitation created by humans whose own benefits prevail. Because the current legal orders are based on the Western ideology which claims the supremacy of humans over animals. Because of this way of thinking the recognition of real rights for animals is impossible. When we look at the regulations about animals in different countries' laws and constitutions, it is seen that these do no regulate animals as right holders, but they only limit humans' acts on them.

Keywords: *Animal, legal personhood, inherent value, constitutional rights, abolitionism, ethic.*

Giriş

Tarih boyunca hukuku egemenler oluşturmuştur. Her defasında da oluşturdukları hukuk düzeninin adaletin sağlanması için en uygun düzen olduğunu iddia etmişlerdir. Aslında bu iddia, hukuk düzeninden kaynaklanan adaletsizliklerin egemenler tarafından kendi çıkarlarına kullanılmasının üzerindeki bir örtüden başka bir şey değildir. Hukuk, egemenin faydalandığı adaletsizliği engellemez, bilakis onu korumak için vardır.

Neyin suç, neyin serbest olduğu ve hangi hak ve özgürlüklerin kimler tarafından kullanılabileceği veya bu hak ve özgürlüklerin hangi şartlar altında ne şekilde sınırlandırılabilir veya ortadan kaldırılabilir her zaman o hukuk sistemini kuran ve sürdürenlerin takdirinde olmuştur. Bir şeyin, bir kimsenin veya bir kavramın hukuksal bir korumadan yararlanacağına veya yararlanmayacağına dahi ekonomik, sosyal ve politik iktidarı elinde bulunduranlar karar vermiştir. Egemenlerin oluşturduğu hukuk, yine onların ihtiyaç, beklenti ve çıkarları doğrultusunda birçok haksızlığa, acıya ve ötekileştirmeye de sebep olmuştur. Söz konusu ötekileştirme süreci, farklılıkları nedeniyle bazı grupların üyelerine tam bir ahlâkî saygı gösterilmesini engellemeye yaradığı için baskıların bir ön şartıdır. Ötekileştirme egemenlere, ahlâkî öneme layık olanlarla aralarındaki ilişkileri ve onlara karşı olan yükümlülüklerini görmezden gelmelerini sağlayan ahlâkî bir uzaklık yaratma imkânı sağlamaktadır.¹ Buna karşın, toplumsal ve küresel bilincin değişmesi ve gelişmesi, eşitlik, hak ve özgürlük kavramlarının anlamının da dönüşmesini ve etki alanlarının genişlemesini sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak, adalet kavramı da daha kapsayıcı hale gelmiş ve tarihî süreç içerisinde daha önce ahlâkî toplum dışında bırakılan ve hakları ihlal edilen gruplar saygı ve haklara kavuşmuştur. Ancak halen bazı gruplar, tutarsız gerekçelerle adalet kavramının ve ahlâkî toplumun dışında tutulmaktadır. Bu grupların başında Hayvan² gelmektedir.

¹ GRUEN, Lori, *Ethics and Animals – An Introduction*, elektronik kitap, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 200.

² Bu makalede “Hayvan” kelimesi, çalışmanın okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla, uygun olduğu yerlerde tüm İnsan-dışı hayvanları (yabancı literatürde “non-human animals”) işaret etmek için kullanılacak ve herhangi bir hayvanı veya belli hayvanları değil, hayvanlar aleminin tümünü betimlemesi nedeniyle büyük harfle başlatılacaktır.

Makalenin ilk bölümünde tarih boyunca görülen ve hukuk düzenleri tarafından korunan ayrımcılık türleri ele alınacaktır. Bunlardan bazıları hukuken tarihe karışmış olsa da sosyal ve ekonomik anlamda varlıklarını halen hissettirmektedir. Bazı ayrımcılık türleri ise günümüzde hukuken korunmaya da devam etmektedir. Bunlardan biri, diğer ayrımcılık türlerinden hiç de farklı olmadığı ortaya konulmaya çalışılacak olan türçülüktür³.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hayvan'a yönelik ayrımcılığın kaynağı, neden bunun da tarihe karışması gereken diğer ayrımcılık türleri gibi dayanaksız olduğu ve türçülüğün hukukumuzda hangi şekillerde karşımıza çıktığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde amaçlanan, hukukun Hayvan'ı bir mal olarak görmesinin ona hak tanınmasını engellediğinin ve bunun da İnsan'a⁴ yönelik ayrımcılıktan hiçbir farkının olmadığına ortaya konmasıdır.

I. Hukuk Tarafından Korunan Ayrımcılıklar

Dünya tarihi ayrımcılık konusunda oldukça zengindir. Siyahlara, kadınlara, Çingenelere, Yahudilere, eşcinsellere ve daha birçok gruba karşı, amacıyla ilgisiz gerekçelerle tarih boyunca eşitsiz davranılmıştır ve bazı yer ve koşullarda halen de davranılmaktadır. Bu gruplara mensup kişiler, yaşam hakları dahil en temel hak ve özgürlüklerini ihlal eden uygulamalara maruz kalmış, öldürülmüş, işkenceye maruz kalmış, toplumdaki dışlanmış ve aşağılanmışlardır. Bu grupların azınlık veya çoğunluk olması fark etmemiştir. Örneğin Güney Afrika'da ülkenin sadece %15'ini oluşturan beyaz azınlık siyahları ve renklileri hak ve özgürlüklerinden on yıllarca mahrum bırakabilmiştir. Bunu sağlayan hukuk düzeni olmuştur. Hukuk, ayrımcılığı bizzat yaratmış ve korumuştur. Neyse ki İnsan haklarının gelişmesiyle paralel şekilde eşitlik ilkesi de etki alanını genişletmiş ve insanlar arasındaki söz konusu hukukî ayrımcılığa son verilebilmiştir.

³ “Türçülük” terimi ilk kez Richard Ryder tarafından *Victims of Science: The Use of Animals in Research* (Davis-Poynter, 1975, Londra) adlı eserde kullanılmıştır.

⁴ Bu makale boyunca “İnsan” kelimesi, çalışmanın okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla, uygun olan yerlerde hayvan türlerinden *Homo Sapiens Sapiens*'i işaret etmek için kullanılacak ve bireye veya bireylere işaret eden “insan” ve “insanlar” kelimesinden ayrılması için büyük harfle başlatılacaktır.

Ancak bu, hukuken korunan ayrımcılıkların sona erdiği anlamına gelmemektedir. Eşitlik ilkesinin yalnızca insanlar arasında uygulanması gerektiği İnsan-merkezci bir algıdır. Eşitlik, eşit şartlarda bulunan tüm varlıklar arasında geçerli olması gereken bir ilkedir. İnsan gibi hissedebilen, bilinçli, aile kavramına sahip, özgür olmaktan mutlu olan, acı çekmekten kaçınan, kısacası sezgisel⁵ canlıların, bu nitelikleri özelinde eşitlik ilkesinden yararlandırılmamasının mantıklı ve hukukî bir gerekçesi bulunmamaktadır. Buna rağmen Hayvan'ın bir mal olduğunun kabul edilmesi ve bu yolla hak ve özgürlüklerden mahrum edilmesi, günümüzde devam eden ayrımcılıkların en önemlisidir ve anayasalar yoluyla derhal yok edilmelidir. Şimdi kulağa “uçuk” veya “fantastik” gibi gelen bu önerinin neden hukukun ve ahlâkın bir gereği olduğu aşağıda açıklanacaktır. Ancak öncesinde, bir zamanlar son derece uçuk bir öneri gibi kabul edilen ve hatta uğruna savaşların verildiği köleliğe son verilmesi sürecine göz atmak faydalı olacaktır.

A. Hukuken Korunmuş Tarihî Bir Ayrımcılık Örneği Olarak Kölelik

Hukuk sistemlerinin amacının, genel olarak, adaleti sağlamak olduğu söylenir. Adalet, siyasal teorinin merkezî bir kavramıdır,⁶ dolayısıyla siyasetten ayrı düşünülemez. Hukuksal düzeni belirleyen aslında siyasettir ve siyasal iktidar, koymuş olduğu hukuk kurallarıyla belli bir adalet anlayışına göre hareket eder ve edilmesini sağlar. Bu hukuk düzeninin sağlayıcısı konumundaki mahkemeler de ancak söz konusu ege-men siyasal anlayış çerçevesinde “adalet” dağıtır.

⁵ Bu çalışmada “sezgisel” terimi İngilizce “sentient” kelimesi yerine ve bilinçli deneyimin niteliksel, nesnel, deneyimsel veya fenomenolojik görünümünün algılanabilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bir başka deyimle, sezgisel olma hissedebilme ve dünyayı deneyimleyebilme anlamına gelmektedir. Acı ve haz hissedebilen varlıklar sezgiseldir. Bu anlamda, acı ve haz hissetmeye yarayan sinir sisteminin varlığına işaret eden omurganın varlığı sezgisel hayvanlarla sezgisel olmayanlar arasında bir çizgi çekmektedir. Memeliler, kuşlar, sürüngenler, amfibiler ve balıklar bilinçli deneyim sahibidir. Bknz: COCHRANE, Alasdair, *Animal Rights Without Liberation – Applied Ethics and Human Obligations*, Columbia University Press, New York, 2012, ss. 21-22.

⁶ GARNER, Robert, *A Theory of Justice for Animals – Animal Rights in a Nonideal World*, Oxford University Press, New York, 2013, s. 1.

Bu durumun çarpıcı bir örneği olarak Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) kölelik tarihine bakılabilir. Bağımsızlık Bildirgesi'nin giriş kısmında “*bütün insanların eşit olarak yaratıldığı ve Tanrı tarafından yaşam, özgürlük ve mutluluğunu sağlamak gibi devredilemez bazı haklarla donatıldığı kanıtlanmaya ihtiyacı olmayan hakikatler olduğu*” ilan edilmiştir. Ancak tam da bu sırada ABD'de yüz binlerce köle bulunmaktadır.⁷ Siyasî ve entelektüel liderler, ileride bağımsız ülkelerinde kurmak istedikleri toplumun çatısını oluşturmak üzere bir araya geldiklerinde hazırladıkları anayasada kölelik kurumunu muhafaza etmiştir. Anayasa taslaklarını kaleme alanlar adil ve ahlâklı bir toplum olmazsa olmaz unsurlarını belirlerken, köleliğin ahlâkîliğini hiç sorgulamamışlardır. Her insanın sırf insan olmaktan kaynaklanan bazı hakları olduğunu iddia eden bir toplum, bazı insanlara cansız nesnelere fark-sız birer eşya gibi muamele edilmesinde hiçbir sorun görmemiştir. Yüksek ahlâk değerlerine, derin dinî inançlara, hatırı sayılır eğitim düzeyine ve düşünme kabiliyetine sahip bu insanlar, bu trajik çelişkiyi göz ardı edip temelde kendilerinden farkı olmayan diğer insanları ahlâkî topluluktan dışlayabilmiştir.⁸ Bu durumun pratik nedeni bu ayrımcılıktan kâr sağlamalarıdır. Köle sahibi olabilmek ABD Anayasası'nı yazarların çıkarıdır. Söz konusu ayrımcılığın ahlâkî dayanağı ise, siyahların beyazlara göre daha düşük bir içkin değere⁹ sahip olduğunun kabul edilmesidir. Onlar da insandır ancak içkin değerleri beyazlardan daha düşük olduğu için, onların malı haline getirilebilir ve böylece ahlâkî topluluğun dışına çıkartılabilir. Bugün çelişkili ve genel ahlâk ilkelerine aykırı olduğu apaçık şekilde görülebilse de zamanında beyazlara üstünlük sağlayan ve köleleri “tam insan” olarak kabul etmeyen¹⁰ bu düzen ABD hukuku tarafından yıllarca korunmuştur.

⁷ 1790'da yapılan bir sayıma göre 3.8 milyon kişiden oluşan ABD'de 700 bin köle vardı. Bknz: US Constitution Net, Constitutional Topic: Slavery, https://www.usconstitution.net/consttop_slav.html (Erişim tarihi: 20.07.2018)

⁸ Alan Watson, in FRANCIONE, Gary L, Hayvan Haklarına Giriş – Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?, İletişim, İstanbul, 2008, s. 12 (Önsöz)

⁹ İçkin değer, bir insanın kimse ona değer vermese de kendine verdiği değerdir. Herkesin kendine verdiği değer kendi için anlamlıdır ve bu değerlerin ahlâken karşılaştırılmaması gerekir. Bu nedenle tüm içkin değerler eşit kabul edilir.

¹⁰ 1787 tarihli ABD Anayasası'nın ilk maddesinin ikinci bölümünün üçüncü cümlesinin 14. Değişiklik'ten önceki halinde nüfuslarına göre eyaletlerin temsilci sayısı belirlenirken “diğer insanlar” 3/5 kişi sayılmıştır.

Kölelikle ilgili 18. ve 19. yüzyılda açılan davalara bakıldığında durum daha da açıklıkla anlaşılabilir. ABD Yüksek Mahkemesi'nin bugün bakmakta olduklarıyla aynı usûlde görülen bu davalarda da adil yargılanma ve hak konuları tartışılmıştır. Buna karşın, söz konusu davalarda kölelik kurumunun adaleti konusu tamamen görmezden gelinmiş ve sanki hukuk sistemi köleleştirilmiş kişilere de yeterli bir yasal koruma sağlıyormuş gibi davranılmıştır.¹¹ Bilindiği üzere yalnızca kişilerin – günümüzde sadece gerçek veya tüzel kişilerin¹² – hakları olabilmektedir. Köleliğin hukuk tarafından korunduğu zamanlarda ABD'de köleler *de jure* kişi ve malvarlığı olarak görülmelerine karşın, köleyle sahibi arasında herhangi bir çatışma çıktığı zaman kişi olarak sahip oldukları *de jure* haklar hukuk tarafından görmezden gelinmiş ve *de facto* malvarlığı olarak muamele görmüşlerdir. Taşınabilir mal olarak köleler satılabilir, miras kalabilir, kiralanabilir ve sahibinin borçlarına istinaden haczedilebilirdi. Kastla veya taksirle başka birinin kölesine zarar veren kişi, sahibine malvarlığına zarar verdiği için tazminat öderdi. Genel bir kural olarak köleler sözleşme yapamaz, malvarlığı sahibi olamaz, dava edemez veya dava edilemez veya temel hak ve ödevlere sahip diğer insanlar gibi yaşayamazdı.¹³ Bu nedenle, kölelerin medenî ve hukukî kişiliği temel olarak yoktu.¹⁴

Görüldüğü üzere, köleler açıkça İnsan olmalarına karşın, hukuk onlara kişiden ziyade “taşınabilir mal” veya sahiplerinin malvarlığı gibi muamele etmiştir.¹⁵ Bir insanın derisinin rengi nedeniyle bir mal olarak ticarete konu olması, kullanılması, şiddete maruz kalması ve hatta öldürülmesinin adaletsiz olduğu düşünülmemiştir. İlerleyen yıllarda dava açma hakları kabul edildiğinde, taraflar arasındaki bu eşitsiz durum mahkemeler tarafından görmezden gelinmiştir. Kölelerin sahiplerine karşı açtığı davalarda “adil ve hakkaniyete uygun yargılama” yapıldığı

¹¹ FRANCIONE Gary L., *Animals, Property and the Law*, Temple University Press, Philadelphia, 2007, s. 5.

¹² OĞUZMAN M. Kemal/SELİÇİ Özer/OKTAY-ÖZDEMİR Saibe, *Kişiler Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 2.

¹³ FLANIGAN, Daniel J., *Criminal Procedure in Slave Trials in the Antebellum South*, in *The Law of American Slavery*, ed. HALL, Kermit L., 1987, New York, s. 191; aktaran: FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 110.

¹⁴ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 110.

¹⁵ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 110.

iddia edilmiştir. Kölelik kurumunun kendisinin yarattığı eşitsizlik ve “mal” statüsündeki bir kişinin “sahip” statüsündeki bir kişiye karşı hiçbir zaman eşit “haklara” sahip olamayacağı, dolayısıyla da böyle bir davada adil bir yargılama yapılmasının mümkün olamayacağı gerçeği görülmüştür. Oysa bir kişinin herhangi bir hakka sahip olabilmesi için, öncelikle, eşya olarak muamele görmeme temel hakkına sahip olması zorunludur. Başkalarının malı olarak muamele görmeme hakkı diğer tüm hakların zeminini oluşturduğu için temeldir; ahlâken önemli çıkarlara sahip olabilmenin bir önkoşuludur.¹⁶

Kölelik zamanında da, aynı bugün Hayvan’a yönelik düzenlemeler gibi, zulme karşı bazı düzenlemeler bulunmaktaydı. Sahibin kölesine gereksiz yere acı çektiremeyeceği kurallarla emredilmişti. Ancak hukuk kişilerin malvarlıklarını nasıl kullanacaklarını düzenlediğinde bu, malvarlığının haklara sahip olduğu anlamına gelmemektedir.¹⁷ Bir kişinin başka bir kişiyi köle olarak kullanırken bazı kurallara uymak zorunda olması, kölelik kurumunun kendisinden kaynaklanan eşitsizliği ve sömürü düzenini ortadan kaldırmaz. Fakat o zamanki hukuk sistemi ve onu yaratan düşünce yapısı bu eşitsizliği algılamak istememiş ve yok edilmesine karşı çıkmıştır.

Ancak verilen siyasal ve hukuksal mücadeleler sonucundadır ki ahlâk anlayışımız değişmiş ve kölelik ve onu koruyan hukuk sistemleri kabul edilemez hâle gelmiştir. Bugün, ırkçılık ve kölecilik dayanaksız bir ayrımcılık türü olarak algılanmaktadır ve hukuken yasaklanmıştır.¹⁸ ABD Anayasası da kölelik kurumunu yasaklamak üzere değiştirilmiştir.¹⁹ Bazı insanları köleleştirmeye devam etmenin geri kalanımıza bü-

¹⁶ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 33.

¹⁷ FRANCIONE, Animals, Property..., s. 110.

¹⁸ Siyahlarla beyazlar anayasal bir eşitlik sağlanmış olsa da bu, gerçek hayatta da iki ırkın eşitlendiği anlamına gelmemektedir. Uzun yıllar süren kölelik kurumunun etkileri halen görülmektedir. ABD’de bugün dahi siyahlarla beyazlar arasında görmezden gelinen çok büyük bir ekonomik eşitsizlik bulunmaktadır. Bunun nedeni olarak kölelik zamanlarından bu yana siyahların sistematik olarak dezavantajlı konumda olması gösterilmektedir. Bknz: KRAUS, Michael W./RUCKER, Julian M./RICHESON, Jennifer A., Americans Misperceive Racial Economic Inequality, PNAS, September 26, 2017. 114 (39) 10324-10331; published ahead of print September 18, 2017. <https://doi.org/10.1073/pnas.1707719114> (Erişim tarihi: 30.05.2018)

¹⁹ Bir suçun cezası olması hali dışında köleliği ve zorla çalıştırmayı yasaklayan 13. Anayasa Değişikliği (13th Amendment) Senato ve Temsilciler Meclisi’nde onaylan-

yük faydalar sağlayacak olmasının bir önemi kalmamıştır.²⁰ Çünkü bugün geldiğimiz aşamadaki ahlâk anlayışına göre, birinin haklarını ihlal etmekle başkalarının kazanç sağlayacak olması, o hakların ihlalini hiçbir zaman haklı çıkarmaz.²¹

Köleliğin ortadan kaldırılmasındaki mantık, bugün Hayvan özgürleşmesinin de temel mantığını oluşturmaktadır. Zira çekilen acılar ve yapılan eziyet köleliktekinden hiç de aşağı kalır değildir. İnsan'ın yüzyıllardan beri Hayvan'a karşı muamelesi, Peter Singer'in ifade ettiği üzere, "*beyaz insanların yüzyıllarca siyah insanlara uyguladığı zorbalığın yol açtığı acıyla kıyaslanabilecek kadar büyük bir acı yaratmıştır ve hâlâ da yaratmaya devam etmektedir. Bu zorbalığa karşı yürütülecek mücadele, son dönemde uğruna mücadele edilen bütün ahlâksal ve toplumsal meseleler kadar önemlidir.*"²² İki ayrımcılık türü arasındaki benzerlik ABD'deki mahkeme kararlarına dahi yansımıştır. *Vonderheid'a karşı Ulus* davasında sanık, gezici bir sirkte ve yol kenarındaki derme çatma hayvan sergisinde kullandığı hayvanları kalabalık bir ortamda tuttuğu, yeterince beslemediği, onlara uyuyacak yer temin etmediği ve içinde buldukları binanın su almasını engellemediği için onlara zulmettiği gerekçesiyle mahkûm edilmiştir. Bu karar, üst mahkemenin "*Vonderheid'in geçimini bu hayvanların kullanımından sağlamaya çalışması, onları edinmek için büyük paralar harcamış olması ve uygunsuz gıda ve barınakla yatırımına zarar vermek istemeyeceğine kuşku olmaması*" gerekçesiyle bozulmuştur. Mahkeme, kararında "*köle sahiplerinin de bazı kölelerine zalimce muamele etmiş olabileceğini*" kabul etmiş ancak "*üretimde bulunan köle, plantasyon sahibinin geçimini sağladığı*

masının ardından 6.12.1865 tarihinde yeterli sayıda eyalet tarafından imzalanmış ve 18.12.1865'te yürürlüğe girmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, söz konusu değişiklikte öngörülen "bir suçun cezası olması" istisnası, kölelik sistemi ortadan kalkmasına karşın siyah vatandaşların zorla çalıştırmaya devam edilmesi için kötüye kullanılan bir düzenleme olmuştur. Köleliğin kalktığı 1865 yılından başlamak üzere yüzbinlerce siyah çok önemsiz suçlar nedeniyle hapse atılmış ve bu yolla zorla çalıştırılmaya devam edilmiştir. Bir başka deyişle, kölelik kurumu de jure kalkmış olsa da de facto devam etmiştir. Bu konuya ilişkin aydınlatıcı bir belgesel için bkz: 13th, Netflix, <https://www.netflix.com/ch-en/title/80091741> (Erişim tarihi: 11.8.2018)

²⁰ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 186.

²¹ REGAN, Tom, Kafesler Boşalsın – Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek, İletişim, İstanbul, 2007, s. 65.

²² SINGER, Peter, Hayvan Özgürleşmesi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29.

için iyi beslenir ve barındırılırdı” diyerek hayvan ve köle sahipliğini açıkça kıyaslamıştır.²³

Köleciliğin temelinde ırkçılık yatmaktadır. Beyaz köle sahipleri siyahları İnsan değil, mal olarak kabul etmiş ve bunun için derilerinin rengi gibi tamamen ilgisiz bir gerekçeyi yıllarca öne sürmüştür. Nasıl ırkçılar, kendi çıkarlarıyla başka ırktan insanların çıkarları arasında bir çatışma olduğunda kendi ırklarının üyelerinin çıkarlarına daha fazla önem vererek eşitlik ilkesini ihlal ediyorsa, türcüler de kendi türlerinin çıkarlarının diğer tür üyelerinin çıkarlarına üstün gelmesine izin vermektedir. Her iki durumda da izlenen yol aynıdır.²⁴ Irkçılık ve insanlar arasındaki diğer ayrımcılık şekilleri olan cinsiyetçilik veya homofobi gibi, bu ayrımcılık türü de ahlâkî topluluğa üyelik için ahlâken ilgisiz bir kistas kullanımına dayanmaktadır: bir türe üyelik. İnsan’ın diğer türlere karşı kendini üstün bir noktada konumlandırması ve Hayvan’ı malvarlığı haline getirip kendinde onu sömürme hakkı bulmasının hiçbir mantıklı hukuksal dayanağı yoktur. Türcülük de kendinden olmayana karşı önyargıya veya kendinden olanı kollamaya dayalı diğer ayrımcılık türlerinden biridir ve ahlâken onlardan daha mantıklı veya savunulabilir değildir.²⁵ Üstelik siyahlar ve ayrımcılığa uğrayan diğer insan gruplarından farklı olarak Hayvan’ın örgütlenme ve hakları için mücadele etme şansı da bulunmamaktadır. Siyahların kendi hakları için seslerini yükseltmemeleri ve mücadele etmemeleri halinde eşit haklar için ne kadar uzun bir süre beklemek zorunda kalacak olduğu düşünülürse, Hayvan hakları mücadelesinin ne kadar büyük bir engelle karşı karşıya olduğu daha rahat anlaşılabilir.²⁶ Ancak bu, aşılamaz bir engel değildir. Hayvan hakları hareketi güçlü bir harekettir çünkü etik değerlere bağlıdır.²⁷ Kararlı bir mücadeleyle günümüz hukukunun bu etik değerlerle tutarlı bir konuma evrilmesi sağlanabilir. Ancak önce, sorunun doğru şekilde analiz edilebilmesi için türcülüğün ne olduğunun net şekilde ortaya konması gerekmektedir.

²³ Vonderheid’a Karşı Ulus, 28 Ps. D. & C.2d 101, 106 (Columbia County Ct. 1962); aktaran: FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 155-156.

²⁴ SINGER, Peter, Animal Liberation, 1990, s. 9; aktaran: GRUEN, s. 53.

²⁵ Tom Regan ve Peter Singer’in düşüncelerinden aktaran: FRANCIONE, Animals, Property..., s. 17.

²⁶ SINGER, s. 34.

²⁷ SINGER, s. 28.

B. Devam Eden Bir Ayrımcılık Biçimi Olarak Türçülük

Hukukî anlamda ayrımcılık, belli bir konuda eşit niteliklere sahip iki kişiden birinin haklarının dayanaksız şekilde veya ilgisiz gerekçelere dayanan nedenlerle ihlal edilmesidir. Adaletle aykırı bir eşitsizlik muamelesi olan ayrımcılığın çok çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de belli bir türe mensubiyettir.

1. Türçülüğün Bir Ayrımcılık Biçimi Olarak İfşası

Bugün bizim için kabul edilemez olan bazı ayrımcılık halleri, zamanında, birçok ülkede anayasal olarak koruma altına alınmıştır. Hemen yukarıda bahsedildiği üzere, örneğin ABD'nin kurulduğu yıllarda kölelik son derece doğal kabul edilmiş ve hukuken korunmuştur. Böylece bir grup insan, başka bir grup insanı mal olarak görebilmiş, alıp satabilmiş ve hatta onları öldürmesine karşın hiçbir ceza almamıştır. Bu durumu ahlâksız ve adaletsiz buldukları için değiştirmek isteyenlere baskı ve şiddetle cevap verilmiştir. Hatta öyle ki, bilindiği üzere ABD iç savaşı, 1861 yılında köleliğin yasaklanmasını destekleyen Abraham Lincoln'un Başkan seçilmesi üzerine çıkmıştır. Güney eyaletleri köleliğin yasal olmasının "anayasal hakları" olduğunu öne sürerek bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Dört yıl boyunca süren savaşta 700 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. Ancak aradan geçen yıllardan sonra bugün artık, beyazların siyahları veya herhangi bir grubun başka bir grubu köleleştirmesi ve bir hukuk düzeninin bunu koruması olasılık dâhilinde kabul edilmemektedir. Böyle bir düzen ırkçı görülmekte ve asla kabul edilemez bulunmaktadır.²⁸

Aynı şekilde, kadınların vatandaş dahi kabul edilmediği çağlar yaşanmıştır. Eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla anılan Antik Atina'da ka-

²⁸ Hukuksal durum bu olsa da fiiliyatta kölelik çeşitli şekillerde devam etmektedir. Özellikle savaşlar nedeniyle ülkelerinden ayrılmak zorunda olan mültecilerin pasaportlarının insan kaçakçıları tarafından yok edilerek zengin kişilere çalışmak veya evlenmek amacıyla para karşılığında satılması buna örnektir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün raporuna göre 2017'de dünya genelinde 40 milyon kişi modern köle statüsündedir. Bknz: International Labour Organisation 2017 Report on "Global Estimates of Modern Slavery", http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_575479.pdf (Erişim tarihi: 28.06.2018). Her ne kadar hukuksal eşitlik sağlanmış olsa da kölelik dönemi ayrımcılığının günümüze halen ekonomik eşitsizlik şeklinde yansıdığına ilişkin çarpıcı bir makale için bknz: KRAUS/RUCKER/RICHESON.

dınlar şehir hayatına katılmaktan yasaklanmış ve erkeklerin malı olarak görülmüştür. Vatandaş kabul edilmeye başlandıktan sonra dahi kadınlar uzun yıllar boyunca erkeklerle hukuksal eşitliğe sahip olamamıştır. Oy verme hakları Avrupa ülkelerinde dahi çok yakın zamana kadar tanınmamıştır. Kadın hakları hareketinin yoğun ve yüzyıllara yayılan mücadelesi sonucunda modern Batı ülkelerinde ve onların hukuksal etkisi altındaki birçok ülkede kadınlar hukuk önünde eşit olmaya en sonunda yaklaşabilmişlerdir.²⁹ Buna karşın hukukun erkek egemenliğini halen koruduğu haller de yok değildir.³⁰ Bir örnek olarak, kadının evlendikten sonra kocasının soyadını alma zorunluluğunun hâlâ Türk Medeni Kanunu'nda bulunduğunu ve ilgili 178. maddenin Anayasa Mahkemesi'nin (büyük çoğunluğu erkek olan) yargıçları tarafından eşitlik ilkesine aykırı bulunmadığı hatırlanabilir. “Eşitlik ilkesinin amacı hukukî durumları aynı olanların kanunlar tarafından aynı muameleye tâbi tutulmalarını sağlamaktır” denilen kararda, evlenen iki eşit kişiden neden sadece ka-

²⁹ Buna karşın günlük hayatta tam eşitliğin sağlandığını söylemek hâlâ çok güçtür. Kadınlar şiddet görmekte, öldürülmekte, ayrımcılığa maruz kalmakta veya aynı işi yaptığı erkeğe göre daha az maaş almaktadır. Suç teşkil eden eylemlerin sanığı erkekler ceza olsa da indirimlerden yararlanmaktadır. Bu durumun İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi kararlarına da yansıyan kristalleşmiş bir örneği olarak bkz: *Opuz v. Turkey*, HUDOC, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22opuz%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22opuz%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-92945%22]}) (Erişim tarihi: 23.10.2018). Kararın resmî Türkçe çevirisi için bkz: *Opuz v. Turkey*, TBMM, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/kadina_karsi_siddet/OPUZ%20v%20T%C3%BCrkiye%20A%C4%B0HM%20Karar%C4%B1.pdf (Erişim tarihi: 23.10.2018)

³⁰ E.1998//61, K.1998/59, RG.15.11.2002 ve E.2009/85, K.2011/49, RG.21.11.2011. Anayasa Mahkemesi, son kararının ardından gelen tepkiler üzerine ve bireysel başvuru mekanizmasının 2012 yılında devreye girmesi sayesinde, bu konuda yapılan bir başvuruda sorunu çözmeye çalışmıştır. Sevim Akat Eşki kararında Mahkeme, evlenen kadının eşinin soyadını alma zorunluluğunun Anayasa'nın 17. maddesinde koruma altına alınan manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkını ihlal ettiğine karar vermiş ve kararın 44. paragrafında, Medenî Kanun'un 178. maddesinin, Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrası aracılığıyla “zımnî ilga” olduğunu belirtmiştir. Başvuru no.2013/2187, T.19.12.2013. Buna karşın, eşitlik ilkesini açıkça ihlal eden Medenî Kanun'un ilgili maddesi halen orada durmaktadır. Kadının soyadı konusunda yazılmış kapsamlı bir makale için bakınız: ÖCAL APAYDIN, Bahar, *Son Yargı Kararları Işığında Kadının Soyadı Meselesi Çözümüne Kavuşturulmuş mudur?*, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2015, ss. 425-458, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/208353> (Erişim tarihi: 27.06.2018)

dının soyadını terk etmek zorunda olduğu ve neden sadece erkeğin soyunun bilinmesi gerekliliğinin kamu düzeninin bir gereği olduğu açıklanmaya muhtaçtır. Açıkça anlaşılmaktadır ki hem kanun hem de Anayasa Mahkemesi yargıçları hukuken erkeği kadından üstün görmektedir. Böyle bir hukuk düzeni ise bugün artık çağ dışı kabul edilmekte ve burada olduğu gibi eleştirilmektedir. Bu, sayısız örnekten yalnızca biridir. Tarih siyahların, kadınların, dinsel, cinsel ve dilsel azınlıkların ve daha başka birçok grubun maruz kaldığı ayrımcılık ve uğradığı zorbalıkla ve bunun karşısında onların gerçek adalet için mücadelesiyle doludur.

Adaletle ulaşmak, ancak oldukça zorlu bir mücadelenin sonucunda mümkündür. Söz konusu mücadelenin ilk aşaması anlamadır. Çünkü bir zorbalığa son verilebilmesi için öncelikle onun anlaşılması gerekir.³¹ İnsanlar arasında zorbalığa dayanan hukuk düzenleri, eşitlik taraftarlarının bu zorbalığın görülmesi için giriştikleri ve yüzyıllara yayılan hak mücadeleleri sonucunda ya tarihe gömülmüş ya da yeni eşitlik ve adalet anlayışına göre yeniden şekillendirilmiştir. Günümüzü de kapsayacak şekilde tarih, temel çıkarların korunmasının tek yolunun ayrımcılığa maruz kalanların haklarının tanınması olduğunu göstermiştir. Örneğin Güney Afrika'da on yıllara yayılan *apartheid* rejimi siyahların silahlı ve siyasal direnişi sonucu yazılan yeni anayasada eşit haklara sahip olduğunun kabul edilmesiyle son bulmuştur. ABD'de siyahlar önceleri alınıp satılabilen bir mal statüsündeyken, önce özgür, daha sonra vatandaş ve en sonunda eşit vatandaş olarak kabul edilmişlerdir. Bu sonuç, verilen uzun mücadelenin bir yansıması olarak ABD Yüksek Mahkemesi'nin siyah vatandaşların haklarını tanımasıyla mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla hak mücadelesi, baskıya ve zulme maruz kalanların adalet arayışının temel direğidir.

Haklar, hak sahibini, toplum tarafından kabul edilemez bulunan davranışlara karşı korur. Örneğin kimse işkenceye maruz bırakılamaz veya yeterli gerekçe olmaksızın iradesi dışında tutulamaz. Temel İnsan hakları özgürlük, özerklik, eşitlik ve adil olma gibi temel değerler ve adalet ilkeleri üzerinde yükselir. Hukuken yaptırıma bağlı haklar bireylerin korunması ve, eğer durum onu gerektiriyorsa, özgürlüklerinin ve onurlarının yeniden kazandırılması için kritik önemdedir. Özellikle de var olmalarını anlamlı kılan haklarını ihlal eden kişilere karşı güçsüz

³¹ SINGER, s. 256.

durumda olanlar için haklara dayanan hukuksal koruma yaşamsal değerdedir. Bu durum, Hayvan için de aynen geçerlidir. Bugün öncelikle görmemiz ve anlamamız gereken, mevcut hakları ve hukuku yaratan toplumların henüz bunu kabul etmiş olmadığıdır.

Hukukun egemenler tarafından oluşturulmasının yarattığı eşitsizlik örneklerinden biri de Hayvan'ın hukuksal konumudur. Aslında kendi de bir hayvan türü olan İnsan, Kant'çı bir "özgürleşmenin" sonucunda³² kendini diğer hayvanlardan soyutlamıştır. Bunun sonucu olarak İnsan doğadan ve Hayvan'dan ahlâken kopmuş, kendini ondan üstün görmüş ve çıkarları doğrultusunda onu kullanmış, sömürmüş ve öldürmüştür. Bu nedenle Francione, Hayvan'a yönelik ahlâkî tavrımızı şizofrenik bulmaktadır. Gerçekten de bir yandan Hayvan'a gereksiz yere acı çektirmenin ahlâken yanlış olduğunu kabul etmekte, diğer yandansa sözcüğün herhangi bir anlamında zorunlu görülemeyeceği halde ona acı çektirmeye de devam etmekteyiz.³³ Üstelik bu durumu hukuk sistemlerimizle koruma altına almaktayız. Öyle ki, çoğu zaman Hayvan'a işkence etmemiz veya onu öldürmemiz hiçbir ceza almamıza neden olmazken, bazı hallerde bunları yapmamız da beklenmektedir.³⁴ Bu haller, et yemenin sağlık açısından mutlaka gerekli olduğu söyleminden, kurban törenleri içeren dinsel inançlara kadar geniş bir yelpazede karşımıza çıkmaktadır. Oysa Hayvan, sezi yetisine sahip olduğundan acıyı ve zevki hissettiği bir yaşantıya ve acı çekmemekte veya zevk almakta çıkara sahip olan bir varlıktır. Yemek, eğlenmek, giyinmek ve/veya deney yapmak için kullanılan Hayvan'ın aslında şüphe götürmez bir öznel yaşantısı bulunmaktadır. Ve İnsan dâhil tüm hayvanları kayalardan ve bitkilerden ayıran ve Hayvan'ı bir ahlâkî kaygı konusu haline getiren, en başta bu öznel ya-

³² Kant'a göre İnsan, rasyonelliğini kullanarak doğanın kendisi için koymuş olduğu kurallardan farklı kurallar koyabilen tek canlıdır. Bu, İnsan'ın doğadan bağımsızlığını sağlar. Kant'a göre gerçek özgürlük budur. Ayrıntılı bilgi için bkz: WHITE BECK, Lewis, Five Concepts of Freedom in Kant, in Stephan Körner – Philosophical Analysis and Reconstruction (ed. SRZEDNICKI, Jan T. J.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1987, ss. 35-51. Daha özet bilgi için bkz: ÖKTEM, Niyazi/TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet, Der Yayınları, İstanbul, 2014, ss.182-187.

³³ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 49.

³⁴ FRANCIONE, Gary L/CHARLTON, Anna, Animal Rights – The Abolitionist Approach, Exempla, (yer belirtilmemiş), 2015, s. 3.

şantısıdır.³⁵ Hissetme yetisine sahip bütün varlıklar, farklılıklarına rağmen birbirine benzerdir ve evrende hissetme yetisine sahip olmayan diğer her şeyden farklıdır.³⁶

Bu gerçekliğe rağmen Hayvan'ın aleyhine yaratmış olduğu ahlâkî hiyerarşiyi gerekçelendirmek için çeşitli varsayımlar üreten İnsan, söz konusu etik anlayışını bir arada yaşamak için oluşturduğu kurallara da yansıtmıştır. Genel olarak hukuk dediğimiz bu kurallar bütünü, hemen yukarıda ifade edildiği gibi, iktidarı elinde bulunduran İnsan tarafından, kendi çıkarları doğrultusunda yazılmış ve uygulanmıştır. Beyazların siyahları, erkeklerin de kadınları egemenlikleri altında tutabilecekleri hukuksal düzenler yaratması gibi, İnsan da Hayvan'ı kullanabileceği, sömürebileceği ve öldürebileceği bir düzen yaratmış ve uygulamıştır.³⁷ Söz konusu düzen bugün de büyük bir acımasızlıkla uygulanmaktadır. Nasıl dün ırkçılık döneminde beyazlar siyahları sömürmelerinin doğal, adil ve hukuksal olduğunu düşündüyse, nasıl geçen yüzyıla kadar kadınlara oy hakkı verilmemesinde herhangi bir eşitsizlik veya adaletsizlik görülmediyse, bugün de Hayvan'ın İnsan çıkarları için kullanılması ve öldürülmesinde herhangi bir hukuksal sorun görülmemektedir. Ve kabul edilmesi gerekir ki, İnsan'ın Hayvan kullanımının ağırlıklı bölümü, sözcüğün hiçbir anlamında “zorunlu” olarak nitelenemez. Tersine, bunlar sadece İnsan'ın eğlence, rahatlık ve zevk tatminini artıran kullanımlardır. Bütünüyle gereksiz bu Hayvan kullanımı, aynı bizim gibi olan bazı canlıların muazzam acı ve ıstırap çekmesine ve ölmesine neden olmaktadır.³⁸

Hayvan, İnsan gibi örgütlenemediği, oy veremediği, yaşadığı eziyeti ve acıyı kitaplarla, makalelerle, protestolarla veya başka yollarla dile getiremediği için adaletten uzak bu hukuk düzenine yüzyıllar boyunca kimse tarafından itiraz edilmemiştir. Çünkü İnsan'ın en fazla eziyet çeken ve sömürüleni dahi Hayvan'a eziyet çektirmekte ve onu sömürmektedir. Nobel ödüllü ünlü yazar Isaac Bashevis Singer'ın “*diğer yaratıkla-*

³⁵ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 47.

³⁶ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 57.

³⁷ Aynı yönde bkz: BERKSOY, İrem, Ulusal Zenginliğin Kullanılışı Üzerinden Demokrasi Analizi: Türkiye Örneği, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 211.

³⁸ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 61. Hayvan'a acı ve ıstırap veren ve zorunluluk niteliği taşımayan İnsan uygulamaları için bkz: FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 62-97.

ra karşı davranışları açısından, bütün insanlar Nazi'dir" sözü yarattığımız siyasal ve hukuksal düzenin en yalın ifadelerinden biridir.³⁹ Nasıl Naziler çeşitli grupları toplama kamplarına gönderdiğinde herkes her şeyin farkında olmasına karşın vicdanlarına ağır gelecek gerçekleri "bilmemeyi" tercih ettiyse, bugün de hayvancılık sektöründe ve genel olarak Hayvan'a yaklaşımımızdaki canilik herkes tarafından bilinen bir sırdır. Yüzyıllardan beri harekete geçilmemesinin sebebi muhtemelen, bu caniliğin kurbanlarının mensubu olduğumuz grubun dışında olmasının verdiği rahatlıktır.⁴⁰ Ancak acı, eziyet, sömürü ve ölüm üzerine kurduğumuz bu düzenin aslında türçülük adı verilen bir ayrımcılık olduğu ve aynı ırkçılık gibi reddedilmesi ve yasaklanması gerektiği adalet ve ahlâk adına artık kabul edilmelidir. Zira Elias Canetti'nin ifadesiyle, "Hayvanların, sabırlı hayvanların, ineklerin, koyunların, elimize verilmiş ve elimizden kurtulamayacak bütün hayvanların bize asla başkaldıramayacak olması incitcidir"⁴¹ ve onlar başkaldıramasa da adaletle inanan insanların -ve özellikle de hukukçuların- onlar adına, İnsan'ın yarattığı bu zorbalık düzenini ifşa etmesi ve ortadan kaldırması bugün artık bir zorunluluk olarak karşımıza dikilmiştir.

Özgürleşme hareketlerinden öğrendiğimiz bir şey varsa o da, belli gruplara karşı yaklaşımımızda var olan gizli önyargıları görmeye zorlanmadığımız sürece bunların farkına varmamızın ne kadar güç olduğudur.⁴² Ancak toplumumuzda ve ekonomik sistemimizde Hayvan'ın yerinin değişmiş olması ve yakın zamanlarda bilimsel araştırmaların Hayvan'ın bilişsel kapasitesi ve sosyal gelişimi ile ilgili daha fazla bilgi ortaya koymasıyla birlikte bu konuyla ilgili toplumsal hassasiyet artmış ve modası geçmiş hukukun geride bırakılması gereği ortaya çıkmıştır. Bunun bir sonucu olarak dünya çapında hukukçular, Hayvan'ı hukukta daha görünür hale getirmek için uğraşmaktadır: Eziyet karşıtı kanunların güçlendirilmesi ve yürürlüğe sokulması, temel korumaların geliştirilmesi ve hatta Hayvan'ın temel haklarının tanınması için mal statüsünün ortadan kaldırılması tartışılan konular arasındadır.⁴³

³⁹ Aktaran: SINGER, s. 133.

⁴⁰ SINGER, s. 295.

⁴¹ CANETTI, Elias, Hayvanlar Üzerine, Sel Yayınları, İstanbul, 2014, s. 32.

⁴² SINGER, s. 33.

⁴³ FEINBERG, Cara, Are Animals 'Things', Harvard Magazine, Mart-Nisan 2016, <https://harvardmagazine.com/2016/03/are-animals-things> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

2. İnsan ve Hayvan'ın Eş Nitelikleri

Hukuk ve sosyal bilim alanlarında yazılan akademik eserlerin başında sıklıkla rastlanılan ifadelerden biri “*insan toplumsal bir hayvandır*” cümlesidir.⁴⁴ Bu klasikleşmiş ifadenin ardından gelen kısımda, genelde, bu cümlenin “toplumsallık” kısmı üzerinden bir düşünce ortaya konulur: Toplumsallıktan doğan sorunlar, toplum olarak yaşamının gereklilikleri, kurallarla toplum olarak yaşamak arasındaki ilişki, vb. Cümledeki “insan bir hayvandır” önermesi üzerindeyse -daha çok fen bilimleri alanının konusu olarak görüldüğünden olsa gerek- neredeyse hiçbir tartışma yapılmamaktadır. Her ne kadar önemli bir tartışma eksikliği bulunsada hukuk ve sosyal bilim alanlarında İnsan'ın Hayvan'a üstün olduğu da daha en baştan kabul edilmektedir.

“İnsan bir hayvandır” önermesinin doğruluğu, Charles Darwin'in evrim kuramından bu yana, artık kesin şekilde ortaya konmuştur. Kuramı destekleyen bilimsel kanıtların ağırlığı fark edildikten sonra, canlılar arasındaki yüce konumumuzu ve Hayvan üzerindeki hükümranlığımızı haklı göstermek için ileri sürülen eski gerekçelerin neredeyse tamamı şüpheli hale gelmiştir.⁴⁵ Darwin'in görüşü yaygınlık kazandıkça, İnsan'ın “yüce” statüsüne dair düşünce gücünü yitirmiştir.⁴⁶ Bu da yüzyıllardan bu yana İnsan'la Hayvan arasında kabul edilmiş olan mutlak ayrıma bir darbe indirmiştir.⁴⁷ Gözleme ve deneye dayalı çalışmaların so-

⁴⁴ Buna karşın, Singer'ın da belirttiği üzere, günlük hayatta “hayvan” kelimesi “İnsan dışı Hayvan” için kullanılmaktadır. Böylece İnsan'la Hayvan ayrılmakta ve İnsan'ın Hayvan olmadığı gibi bir algı doğmaktadır. Oysa biyoloji dersine giren herkesin bilebileceği üzere, bu doğru değildir. Üstelik, “hayvan” kelimesi, İnsan dışındaki tüm hayvanları tek bir kategori haline getirmekte ve istiridyeye şempanzeyi aynı kefeye yerleştirmekte, İnsan'la şempanze arasında ise bir uçurum yaratmaktadır. Oysa bilinmektedir ki İnsan'la şempanze birbirine, istiridyeye şempanzeye göre çok daha yakındır. Bknz: SINGER, s. 35. Bu nedenle denebilir ki, türler arasındaki kategorizasyon doğa tarafından değil, doğal dünyanın anlaşılabilmesi için İnsan tarafından yaratılmıştır. Bknz: GRUEN, s. 50. Bu yanlış algının sonuçlarından biri olduğu kadar en önemli sebeplerinden biri de hukukun yarattığı hiyerarşidir. Hukuk, İnsan'ı üstün ve hak sahibi tek tür olarak kabul ettiği için, diğer tüm hayvanlar ister istemez aynı “aşağı” kategoriye mahkûm olmaktadır.

⁴⁵ SINGER, ss. 280-281.

⁴⁶ BICKERTON, Derek, Âdem'in Dili – İnsan Lisanı Nasıl Yarattı, Lisan İnsanı Nasıl Yarattı, 3. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 11.

⁴⁷ GASSIOT, s. 709.

nucunda artık anlaşılmıştır ki, evrimsel sürecin bir sonucu olarak, İnsan'ı Hayvan'dan ayırmaya yarayan kesin bir özellik bulunmamaktadır.

Bir yanda şu gerçek bulunmaktadır: İnsan'ı “özel”, dolayısıyla Hayvan'dan farklı kıldığını düşünebileceğimiz her türlü öznelik, İnsandışı bazı hayvanlar tarafından da paylaşılmaktadır.⁴⁸ Örneğin, İnsan'ın Hayvan'dan üstün olduğunu iddia edenlerin öne sürdüğü gerekçelerden biri İnsan'ın konuşabilen bir tür olmasıdır. Oysa diğer hayvanların da kendi türlerinin üyeleriyle, sık sık son derece gelişkin biçimlerde iletişim

⁴⁸ Bu konuda akla gelen öznelikler hissetme, düşünme, kavramsal düşünme, alet kullanma, bilgileri yeni kuşaklara aktarma ve konuşma gibi yeteneklerdir. Hayvanların hepsinin İnsan'inkine benzer bir sinir sistemi ve beyin aracılığıyla acıyı ve diğer hisleri hissettiği (ve hatta bazı hayvanların bazı hisleri hissetmekte İnsan'dan çok daha iyi olduğu) konusunda günümüzde bir tartışma kalmamıştır. Aynı şekilde hayvanların düşünüp düşünmediği de bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Hayvanların kavramsal düşüncelere sahip olup olmadığı ise tartışmalıdır. Ancak kargaların karmaşık sorunları plan yaparak çözebildiği bilinmektedir. Aynı şekilde fillerin ölen aile bireyleri için cenaze törenine benzer bir uygulama gerçekleştirdikleri gözlenmiştir. Sevgi, mutluluk, eğlence gibi kavramların yanında yas, üzüntü, depresyon gibi kavramlar da hayvanlarda gözlemlenen davranışlardır. Dolayısıyla bu kavramlara ilişkin bir düşüncelerinin olduğu büyük bir olasılıktır. Gelişkin primatların ve kargaların alet kullandığı ve alet kullanımıyla ilgili bilgileri genç primatlara aktardığı da gözlemlenmiş bir gerçektir. Konuşma ve bir dile sahip olma konusunda da son derece önemli bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Hayvanların kendi aralarında iletişim kurdukları ve hatta balinalar gibi bazı hayvanların, İnsan'ın kapasitesini aşacak şekilde, kilometrelerce ötedeki türdeşleriyle konuşabildiği bilimsel olarak ispatlanmıştır. Hayvanların da sadece İnsan'da olduğunu düşündüğümüz özneliklere sahip olduğunun ortaya koyulduğu kapsamlı bir eser için bkz: DE WAAL, Frans, Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?, Metis, İstanbul, 2017. Hayvan'dan İnsan benzeri bir dil konuşmasını beklemek antropomorfist bir yaklaşımdır. Buna karşın İnsan işaret dilini öğrenen bazı gelişmiş primatların eğitimleriyle İnsan dilinde konuştuğu da bilinmektedir. Bunlardan en ünlüsü Lucy'dir. Özellikle Lucy'nin konuşma becerileriyle ilgili olarak bkz: REGAN, Tom, The Case for Animal Rights, University of California Press, California, 1983, ss. 10-15. Sadece İnsan'da olduğu düşünülen bir öznelik de kendini aynada tanıyabilmektir. Çoğu hayvan aynada gördüğü yansımasını başka bir hayvan olarak algıladığı için genel olarak Hayvan'ın kendinin farkında olmadığı iddia edilmektedir. Ancak “ayna testi” olarak bilinen söz konusu testi keşfeden Gordon GALLUP, anestezi altındaki şempanzelerin alınına kırmızı bir boya sürmüş ve uyanmalarını beklemiştir. Uyanan ve yansımasını aynada gören şempanzelerin ilk işi alınlarındaki kırmızı boyayı silmek olmuştur. Bu da en azında şempanzelerin kendilerinin farkında olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bknz: WOHLLEBEN, Peter, The Inner Life of Animals – Surprising Observations of a Hidden World, elektronik kitap, The Bodley Head, London, 2016, s. 1197.

kurma becerisine sahip olduğunu gösteren pek çok görgül kanıt bulunmaktadır.⁴⁹ Kaldı ki, farklı bir açıdan bakıldığında bazı hayvanların iletişim becerisi bizimkinden çok daha gelişmiştir. Örneğin balinalar hiçbir alete gerek duymadan kilometrelerce ötedeki türdeşleriyle haberleşebilir. Bizim algılama kapasitemizi aşacak şekilde iletişim kuran balina gibi hayvanların aslında birbiriyle iletişim kurmadığını düşünmek, kendi eksikliğimizi norm haline getiren İnsan-merkezci bir yaklaşımdır. Avlanırken iş bölümü yapan kurtlar ve yunuslar gibi gruplar halinde yaşayan canlılar bizim çözemediğimiz şekilde ve çok da gelişkin şekilde “konuşuyor” olmalıdır.⁵⁰ Aksi halde düzen içinde hareket etmeleri mümkün olamaz. Bu konuşmaları algılayamamamız konuşmadıkları anlamına değil, basitçe, onların dilini anlayamadığımız anlamına gelir. Kaldı ki, illa İnsan dilinin öğrenilmesi kıstası kullanılacaksa da, şempanze ve goril gibi primatların işaret dilini öğrenebildiğinin bilimsel olarak kanıtlandığı da not edilmelidir.⁵¹ Dolayısıyla Hayvan’ın İnsan gibi konuşmamasının nedeni daha az zeki olması değildir; yalnızca evrimsel süreçte lisana gereksinim duymamış olmasıdır.⁵² Çünkü herhangi bir türün iletişim sistemi sadece ve ancak o türün evrimsel ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmıştır.⁵³ Bizim lisanlar yoluyla konuşuyor olmamız, evrimsel süreçte hayatta kalmamız buna bağlı olduğu içindir; daha zeki olduğumuz için değil.

Diğer yanda ise şu gerçek yer almaktadır: Hayvan’ı İnsan’dan aşağı kıldığını düşünebileceğimiz her türlü “kusur”, aynı zamanda bazı insanlar tarafından da paylaşılmaktadır. Örneğin, hemen yukarıdaki örneklerle de bağlantılı olarak, İnsan’ın kendini Hayvan’dan üstün görmek için geliştirdiği gerekçelerin başında zekâsı gelmektedir. Ancak Charles Darwin’in belirttiği üzere “insanlarla üst düzey hayvanların zihinleri arasındaki fark ne kadar büyük olursa olsun, kesinlikle niceliksel bir farktır bu, niteliksel değil”.⁵⁴ Dolayısıyla zekâ Hayvan’da da olan bir özelliktir ve bu nedenle “İnsan’a özgü” bir özellik arz etmez. Fark, sevi-

⁴⁹ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 229.

⁵⁰ Derek Bickerton Âdem’in Dili adlı eserinde buna “hayvan iletişim sistemi” ya da kısaca “HİS” adını vermiştir. BICKERTON, s. 21.

⁵¹ Bknz: REGAN, The Case..., ss. 10-17.

⁵² BICKERTON, s. 30.

⁵³ BICKERTON, s. 17.

⁵⁴ DARWIN, Charles, The Descent of Man and Selection in Relation to Sex, Princeton University Press, New Jersey, 1982 (1871), s. 105; aktaran: DE WAAL, s. 11.

yesindedir. Zekâ nasıl insandan insana değişen bir seviye gösterebiliyorsa, İnsan’la Hayvan arasında da bir zekâ farkı olabilir. Ancak bu, türe değil, bireylere bağlı bir farktır. Ortalama bir kedinin, ahtapotun, filin veya karganın zekâsı bir bebekten, bir yaşlıdan veya akıl hastasından daha fazla olabilir ve muhtemelen de daha fazladır. Bazı insanlar defalarca gittikleri bir yerin yolunu tekrar bulamazken, güvercinler binlerce kilometre öteden yuvalarına geri dönebilmektedir. Dolayısıyla zekâ kavramını seviyeleri olan, göreceli bir kavramdır ve “yüksek zekâ” sadece İnsan’a özgü değildir.

İnsan’la Hayvan arasında yapılan ayrımın gerekçelerinden bir diğeri ise kavramsal düşünme yeteneği ile ilgilidir. Hayvan’ın kavramsal düşünme yeteneğinin olmadığı, bu yeteneğin yalnızca İnsan’da olduğu iddia edilmektedir. Oysa bebekler, belli bir yaşa kadar çocuklar ve çeşitli akıl hastalıklarından mustarip olanlar da hayatları boyunca kavramsal düşünemez. Fakat bu durum onların Hayvan’la eşdeğer tutulmasına neden olmaz. Onlar hâlâ temel haklara sahip insanlardır.

Sonuç olarak, İnsan’la Hayvan arasında fiziksel, biyolojik ve psikolojik olarak zannedilenden çok daha az fark bulunmaktadır. Yalnızca İnsan’da olduğu düşünülen bazı yetenekler bazı hayvanlarda da bulunmakta, Hayvan’da olmadığı düşünülen bazı özelliklerin bazı insanlarda da olmadığı görülebilmektedir. Darwin bu durumu, 19. yüzyılda yazmış olduğu bir eserinde şu şekilde ifade etmiştir: “*İnsan’ın sahip olmakla övündüğü duyuların ve sezgilerin, ayrıca sevgi, bellek, dikkat, merak, taklitçilik, akıl yürütme vb. duygu ve yetilerin aşağı hayvanlarda da daha ilkel bir düzeyde, hatta bazen son derece gelişmiş biçimiyle bulunabildiği görülmüştür.*”⁵⁵

Elbette ki bu durum, hiç fark olmadığı anlamına da gelmemektedir. Penn, Holyoak ve Povinelli’nin belirttiği üzere “*tüm hayvanlar içinde, ateş yakıp teker yapanlar, birbirlerinin hastalıklarını teşhis edenler, simgelerle iletişim kuranlar, haritalarla yol bulanlar, ülküleri uğruna hayatlarını tehlikeye atanlar, birbirleriyle işbirliği yapanlar, dünyayı varsayımsal nedenler bağlamında açıklayanlar, kuralları çiğneyen yabancuları cezalandıranlar, olası senaryolar hayal edenler ve tüm bunları*

⁵⁵ DARWIN, Charles, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, Princeton University Press, 1982 New Jersey, (1871), s. 193; aktaran: SINGER, s. 281.

birbirine öğretenler sadece insanlardır.”⁵⁶ Ancak sayılan bu farklar, sömürüye dayalı bir hukuk düzeninin devamını gerekçelendiremez. Bunlar, ancak Hayvan’a araba kullanma, oy verme ya da üniversiteye gitme izni verip vermeme gibi amaçlar söz konusu olduğunda anlam kazanmaktadır; bunların, Hayvan’ın mal ya da ahlâken cansız nesnelere denk nesnelere statüsüne sahip olmasını gerektirip gerektirmediğiyle ilgisi bulunmamaktadır. Zira mal veya ahlâken önemsiz kabul edilmeme için gerekli ve yeterli şart ateş yakıp yakamama değil, hissedip hissedememedir.

Yukarıda görüldüğü üzere, bazı insanlar da Hayvan’a atfettiğimiz yetersizliklerin tıpatıp aynısını yaşamaktadır. Bu yetersizlikleri nedeniyle bu insanların araba kullanmalarına veya oy vermelerine izin verilebilir ancak içinde buldukları durum, onların köleleştirilmesine, biyomedikal deneylerde rızaları olmaksızın kullanılmalarına, sırf amaçlarımızın araçları olarak kullanılmalarına⁵⁷ veya öldürülüp yenmelerine müsaade edileceği anlamına gelmemektedir. İnsan için kabul ettiğimiz bu ilkesel duruşun, aynı durumdaki Hayvan için de kabul edilmemesinin tek nedeni ahlâkî ikiyüzlülüktür. İnsan, Hayvan’ın mal statüsünden fayda sağlamaktadır ve bu nedenle de ahlâkî zorunluluğa rağmen onun hukukî anlamda gerçek haklara sahip olmasını kabul etmemektedir.

Sonuç olarak, Hayvan’la aramızdaki tek fark tür farkıdır ve nasıl ırk insan köleliği için, cinsiyet kadınları erkeklerin malı yapmak için bir mazeret değilse, tek başına tür de Hayvan’ı ahlâkî topluluktan dışlamak için yerinde bir ölçüt değildir. İnsan’ın mal statüsünü haklı göstermek için ırkın ya da cinsiyetin kullanılması nasıl ırkçılık ya da cinsiyetçilik olarak adlandırılıyorsa, Hayvan’ın mal statüsünü haklı göstermek için türün kullanılması da türçülük olarak adlandırılmaktadır.⁵⁸ Buna göre türçülük, bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer bi-

⁵⁶ PENN, D./HOLYOAK, K.J./POVINELLI, D., Darwin’s Mistake: Explaining the Discontinuity Between Human and Nonhuman Minds, Behavioral and Brain Sciences, 31: 109-30, 2008; aktaran: BICKERTON, s. 12. Ancak belirtmek gerekir ki, yazarların yalnızca İnsan’da olduğunu iddia ettikleri bu eylemlerden bazılarının başka canlılar tarafından da ve hatta İnsan’dan çok daha etkin şekilde gerçekleştirilebildiği iddia edilebilir. Örneğin göçmen kuşlar ve deniz canlıları harita olmaksızın uzun mesafeleri büyük bir kesinlikle kat edebilmekte, bazı hayvanlar ailelerini korumak amacıyla avcılarının yerini tespit etmesini göze alarak uyarıcı sesler çıkarmakta veya kurtlar ve yunuslar işbirliği yapmak suretiyle korunmakta veya avlanmaktadır.

⁵⁷ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 231.

⁵⁸ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 34.

yolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranmasıdır.⁵⁹ İnsan hayatının ve sadece İnsan hayatının kutsal olduğu inancı türçülük-tür⁶⁰ ve nasıl ırka veya cinsiyete dayalı ayrımcılık artık hukuken korunmamaktaysa, türe dayalı ayrımcılığın da artık tarihe karışmasının zamanı gelmiştir. Bu gelişme ancak türçülüğün önce ifşası, ardından kabullenilmesi ve sonunda da reddedilmesiyle mümkün olacaktır. Türçülüğün hukuken reddedilmesi, kimin ahlâkî topluluğun üyesi olduğunu belirlemede artık türün ırk ya da cinsiyetten daha uygun bir ölçüt olmadığına kabulü anlamına gelecek ve adil bir düzene ulaşmak için ırk ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın reddedilmesinden bile daha büyük bir dönüşüme imkân sağlayacaktır.

II. Günümüz Hukukunda Türçülük

Hukuk sistemleri İnsan tarafından toplumsal yaşamın düzenlenmesi için yaratılmıştır. Buna bağlı olarak İnsan'ın çıkarının hukuk sistemleri tarafından üstün tutulduğu, diğer canlıların çıkarlarının ise ancak İnsan'la çatışmadıkları hallerde önemsendikleri görülmektedir. Bunun hem nedeni hem de sonucu Hayvan'ın mal statüsünde kabul edilmesidir.

Son yıllarda artan toplumsal duyarlılık sonucu Hayvan'a bazı haklar tanındığı iddia edilebiliyorsa da bunlar, doğrudan Hayvan'a koruma sağlayan, gerçek anlamda hak değildir. Bazı anayasalarda görülen Hayvan'a ilişkin düzenlemeler de anayasacılık anlamında İnsan'ın Hayvan üzerindeki iktidarının sınırlanmasıyla ilgili değil, yine İnsan çıkarları doğrultusunda Hayvan "bakım, üretim ve tüketiminin" genel kurallarını belirlemeye yöneliktir.

A. Hayvan'ın Mal Statüsünün Eleştirisi

Hukuk sistemlerimiz Hayvan'ı mal olarak kabul etmektedir. Son derece eski düşünsel kökleri olan bu yaklaşım nedeniyle, İnsan'la Hayvan arasındaki çıkar çatışmalarında gerçek bir karşılaştırma yapılması mümkün olamamaktadır. Aynı kölelik zamanında ABD'de olduğu gibi, bugün de Hayvan, mahkemelerde sahibine karşı kaybetmeye mahkûmdur. Hayvan'a haklar verdiği iddia edilen normatif düzenlemelerin gerçek hayatta hiçbir pratik etkisinin olmamasının temel sebebi de budur;

⁵⁹ SINGER, s. 43.

⁶⁰ SINGER, s. 57.

bir malın, sahibine karşı, onun ihlal edemeyeceği bir hakka sahip olması hukuk mantığı içinde mümkün değildir. Hayvan'ın gerçekten haklara sahip olması için öncelikle, hukukun onu mal olarak kabul etmesinden doğan ahlâkî sorunların ortaya konması gerekmektedir.

1. Hayvan'ın Mal Statüsünün Düşünsel Kökleri

Batı dünyasının Hayvan'a yaklaşımının iki kökeni bulunmaktadır: Yahudilik ve Antik Yunan. Bu kökenler Hristiyanlıkta birleşmiş ve bu yolla Avrupa'da hâkim görüş haline gelmiştir. Bu görüşe göre, tüm canlılar içinde İnsan'ın ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Hristiyanlık, dünyanın gördüğü dinî inançlar arasında en İnsan-merkezci olanıdır ve bu özelliğiyle antik Paganizm ve Asya'da rastlanan dinlerin tam tersi bir konumda bulunmaktadır. Hristiyanlık İnsan'ın Tanrı'nın suretinde yaratıldığını iddia ederek hem İnsan'la doğa ikiliği yaratmakta hem de İnsan'ın kendi amaçları için doğayı dilediğince kullanmasının Tanrı'nın iradesi olduğunda ısrar etmektedir.⁶¹ Bu nedenle Batı'nın felsefî ve dinsel geleneğinde, İnsan'ı doğadan üstün gören ve dolayısıyla doğaya hükmetmesini haklı sayan düşünceler bulunmaktadır.⁶² Hristiyanlık etkisinde Batı'da gelişen fikirlerin son iki ya da üç yüzyıl boyunca Avrupa'dan dünyanın geri kalanına yayılması nedeniyle bugün dünyanın büyük bölümünde toplumların düşünce tarzı ve buna bağlı olarak kabul edilmiş olan hukuk ilkeleri de Batı kökenli⁶³ ve dolayısıyla İnsan-merkezcidir. Bu ilkelerin temellerini Aristoteles, Aquino'lu Thomas, René Descartes, Immanuel Kant ve John Locke gibi düşünürler atmıştır. Söz konusu düşünürlerin fikirleri Batı dünyasında birlikte yaşamının kurallarını ve bugün sahip olduğumuz anayasaların köklerini oluşturmuştur. Ancak, yaşadıkları yüzyıllardaki şartlar altında İnsan'ın otoriter yönetimlere karşı durumunu iyileştirmeye çalışan bu önemli yazarların Hayvan'a yaklaşımı, ne yazık ki karşı çıktıkları yönetimlerden farklı değildir. Bunlar ve daha pek çoğu Hayvan'ın İnsan'dan daha "aşağı" bir

⁶¹ WHITE JR, Lynn., The Historical Roots of Our Ecologic Crisis, Science, C. 155, S. 3767 (10 Mart 1967), s. 1205, <http://science.sciencemag.org/content/sci/155/3767/1203.full.pdf> (Erişim tarihi: 21.08.2018)

⁶² DES JARDINS, Joseph R., Çevre Etiği – Çevre Felsefesine Giriş, İmge, Ankara, 2006, s. 205.

⁶³ SINGER, s. 257.

canlı olduğunu iddia etmiştir.⁶⁴ Tespit ettikleri “eksiklikler” -ruha sahip olmama, rasyonel olmama, dil kullanamama- İnsan’ın tahakkümünün ve Hayvan’a mutlak şekilde sahip olmasının gerekçelerini teşkil etmiştir.⁶⁵ Bu iddia edilen eksikliklerin bizi ulaştırdığı sonuç, Hayvan’ın herhangi bir konuda çıkarının⁶⁶ olamayacağıdır.

Hristiyanlık, çok sayıda ülkenin hukuk sisteminin kökenini teşkil eden Roma hukukunu da derinden etkilemiştir. Özellikle, 4. yüzyıldan sonra bu dini benimseyen Bizans imparatorları kanunların “insanlık doğrultusunda” yenilenmesini dinsel bir görev olarak görmüştür. Örneğin Justinianus ve takipçileri, girişmiş oldukları kodifikasyon hareketinde dinin bir sistematizasyon gerektirdiği fikrinden esinlenmiş ve bunu Hristiyanlığın insancılaştırılması yolunda atılması gereken zorunlu bir adım olarak görmüştür.⁶⁷ Roma hukukunun temelindeki “dünya ikiye ayrılır: insanlar ve şeyler” bakış açısı, İnsan dışındaki her şeyin bir “şey” olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Bu durum, elbette Hayvan’ı da yakından etkilemiştir. Çıkarı ve refahı yokmuş gibi kabul edilen Hayvan, hukuk eliyle bunları koruyacak yasal araçlardan yoksun kılınmıştır. Hukuk çıkarı veya refahı olamadığı için haklara da sahip olamayan Hayvan, hakları olmadığı için kişi olarak kabul edilmemiştir. Bu da onu “şey” haline getirmiştir.

Batı dünyasında Hayvan’a bakış düşünce tarihinden bazı örneklerle açıklanabilir. Örneğin Aristoteles, Hayvan’ın akli olmadığı için doğal hiyerarşi içerisinde aşağı bir konumda olduğunu iddia eden en önemli erken dönem filozoflarından biridir. Ona göre, bu doğal hiyerarşi üst seviyelerdekilere alt seviyelerde olanları kullanmak için hem hak hem de

⁶⁴ Doğu yarımkürede görülen bazı öğretilerde İnsan ve Hayvan arasında ahlâken hiyerarşik bir fark bulunmamaktadır. Örneğin Hindistan’da rastlanan şiddetten külliye kaçınma üzerine kurulu ahimsa öğretisine göre insanlar başkaları ve dünyayla barış içinde yaşamalı, asla bir canlıya zarar vermemeli, onu yaralamamalı veya öldürmemelidir. Bu öğretilerde, doğal olarak, Hayvan’ın eşya ya da mal olarak muamele görmesine karşı çıkılır. Bknz: Ahimsa, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Ahimsa> (Erişim tarihi: 26.07.2018)

⁶⁵ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 38.

⁶⁶ Bu çalışmada “çıkar” terimi, “yerine geldiğinde bir yaşamı, o yaşamın sahibi için iyileştirecek olan şey” olarak kullanılmıştır. Bknz: COCHRANE, s. 36.

⁶⁷ BERMAN, Harold J., *The Influence of Christianity upon the Development of Law*, *Oklahoma Law Review*, C. 12, S. 86, 1959, s. 91, <http://www.classicapologetics.com/b/berminfl.pdf> (Erişim tarihi: 26.08.2018)

sorumluluk yüklemektedir. Daha sonra Stoacılar, biraz daha ileri giderek, Hayvan'ın düşünme kapasitesinin olmadığını ve yalnızca kullanılmak için var olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁸

Rönesans hümanizminin en önemli özelliği, İnsan'ın ne kadar değerli ve onurlu bir varlık olduğu ve evrende ne kadar merkezî bir yer tuttuğu konusundaki ısrarıdır. Antik Yunan'dan kalma “*İnsan her şeyin ölçüsüdür*” sözü Rönesans'a damgasını vurmuştur. Rönesans dönemi hümanistleri, ilk günah ve İnsan'ın Tanrı'nın sonsuz gücü karşısındaki zayıflığı gibi iç karartıcı temaları terk edip İnsan'ın benzersizliğini, özgür iradesini, potansiyelini ve onurunu vurgulamış ve bütün bunlarla “aşağı Hayvan'ın” sınırlı doğası arasındaki zıtlığa işaret etmişlerdir. Hristiyanlığın insan hayatının kutsallığı vurgusunun başlangıçta bir ilerleme oluşturması gibi, bu düşünce de İnsan'a yaklaşımda bazı değerli ilerlemeler sağlamış; ancak Hayvan'ı İnsan'dan çok aşağıda, her zaman olduğu konumda bırakmıştır.⁶⁹

“Düşünüyorum, o halde varım”⁷⁰ sözüyle bilinen ve hümanist hukuk anlayışı çerçevesinde olumlu bir yere sahip René Descartes (1596-1650), düşünme eylemini İnsan'a özgü bir yetenek olarak kabul etmiş ve bu yeteneği Hayvan'dan esirgemiştir. İnsan'ın düşünmek yoluyla Hayvan'dan ayrıldığını iddia eden Fransız düşünür, böylece onun üzerindeki İnsan tahakkümünün temel taşlarını döşemiştir. Hayvan'ı “düşünemeyen canavar” olarak tanımlayan Descartes, onu *otomata*, yani makinelere benzetmiştir. Dil yeteneği olmaması nedeniyle Hayvan'ın bilinçsiz olduğunu öne süren düşünür onun, bir saat gibi, hareket edebilen bir makineden farksız olduğunu iddia etmiştir. Descartes'a göre Hayvan hiçbir şeyin farkında değildir, göremez ve duyamaz, koku ve tat alamaz, sıcaklığı veya soğuluğu hissedemez, ne açlık ne susuzluk çeker, ne sinirlenir ne öfkelenir ve tabii ki haz duymaz veya acı çekemez.⁷¹ Bu nedenle Hayvan'ın ahlâkî bir konumu olamaz.⁷² Descartes ve izleyicileri, hayvanları pençelerinden tahtalara çivileyip çarpan kalplerini açığa çıkarmak için vücutlarını yardıkları deneyler sırasında hayvanların çılgınlıklarını düzgün

⁶⁸ GRUEN, s. 2.

⁶⁹ SINGER, ss. 271-272.

⁷⁰ Latince aslı: Cogito ergo sum.

⁷¹ REGAN, The Case..., s. 3.

⁷² GRUEN, s. 3. FRANCIONE, Gary L., *Animals as Persons – Essays on the Abolition of Animal Exploitation*, Columbia University Press, New York, 2008, s. 3.

çalışmayan makinelerin çıkardıkları sesler olarak açıklamıştır.⁷³ Descartes'ın düşünceleri İnsan'la Hayvan arasındaki ilişkinin egemenlik üzerine kurulu olmasında büyük rol oynamıştır. Yazarın, İnsan'ın doğanın sahibi ve efendisi *gibi* olduğunu söylemesinin nedeni, o zamanlar halen Tanrı'nın tek efendi olarak kabul edilmesidir. Ancak toplumların sekülerleşmesiyle birlikte tanrısal sınır ortadan kalkmış ve İnsan, gerçekten doğanın (ve tabii ki Hayvan'ın da) tek hâkimi olmuştur.⁷⁴

Descartes'tan farklı olarak, Hayvan'ın acı çekme yeteneğine sahip olduğunu kabul eden 18. yüzyılın ünlü Alman felsefecisi Immanuel Kant (1724-1804), buna karşın, ussal olarak kendinin farkında olmadığı için Hayvan'a yönelik herhangi bir yükümlülüğümüzün olmadığını iddia etmiştir. Düşünceye göre İnsan gibi rasyonel varlıklar kendi-içlerinde amaçtır. Bir başka deyişle İnsan, ahlâkî yargılara varabilen, özgür bir iradesi olan ve içgüdülerine ve duygularına bağımlı olmayan bir bireydir. Bu nedenle de erdeme ve ahlâkî statüye sahiptir. Oysa Hayvan bu şekilde rasyonel olmadığından dolayı, karşısında herhangi bir yükümlülüğümüz olmayan bir “şey”den ibarettir.⁷⁵ Kant'a göre Hayvan, İnsan'ın amaçlarına ulaşmak için kullanacağı bir aygıttan başka bir şey değildir. Sadece İnsan'ın kullanımı için var olan Hayvan'ın kendi içinde bir değeri yoktur.⁷⁶

Bu düşünce tarihinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan Hayvan'ın malvarlığı statüsü, günümüzün siyasal ve hukuksal sistemlerinin İnsan olmayanlarla ilgili düşünce yapısını yönlendirmeye devam etmektedir.⁷⁷ Bugünkü özel mülkiyet kavramının ve Hayvan'ın özel mülk olduğu görüşünün baş mimarı John Locke'tur (1632-1704).⁷⁸ Temellerini onun atmış olduğu malvarlığına sahip olmanın “liberal” teorisi, malvarlığına sahip olanların bu malvarlıklarını kullanma ve değerlendirmede azamî özgürlükleri olabilmesi olgusuyla sıkı şekilde bağlantılıdır. Hayvan'ı da malvarlığı olarak sınıflandıran günümüz hukuk düzenleri, İnsan'ın mal-

⁷³ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 50-51.

⁷⁴ GASSIOT, s. 704.

⁷⁵ COCHRANE, s. 26.

⁷⁶ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 51-52.

⁷⁷ FRANCIONE, Animals, Property..., s. 24.

⁷⁸ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 210.

varlığının söz konusu olduğu neredeyse her zaman Hayvan'ın çıkarlarının korunmayacağına da daha en baştan karar vermiş olmaktadır.⁷⁹

Locke, Hayvan'ı Tanrı'nın İnsan'a bahsettiği kaynaklardan biri olarak görmüştür. Tanrı'ya ve bizim dışımızdaki insanlara olan yükümlülüğümüz nedeniyle Hayvan'ı "tahrip ve israf" etmememiz gerektiğini düşünen Locke'a göre, bu nedenle, Hayvan'ı kullanımımızda ya da ona uyguladığımız muamelede bazı sınırların olması gerekmektedir. Ancak bu sınırların toprak, su ya da orman gibi Tanrı'nın bahsettiği herhangi bir diğer kaynağı kullanımımıza getirilen sınırlardan bir farkı bulunmamaktadır.⁸⁰ Dolayısıyla Locke, Hayvan'la İnsan'ı sezgisel canlılar olarak birlikte kümelemek yerine, bu ortak özelliği göz ardı edip İnsan'ı, Tanrı'nın diğer canlıları ona bahsettiği ayrıcalıklı bir tür olarak görmüştür.

İşte bu fikirler üzerine kurulu hukuk sistemleri, İnsan için şartları iyileştirir ve onun haklarını güçlendirirken, Hayvan üzerindeki tahakkümün devamını sağlamıştır. Dünya üzerindeki her toplumun sosyal düzeyi, her ne kadar birbirinden çok farklı olsa da bir konuda ortaklaşmıştır: İnsan'ın eşsizliği.⁸¹ 19. yüzyıla kadar Batı kültüründe, bazı istisnalar dışında, Hayvan tamamen ahlâkî ve hukukî toplumun dışında kabul edilmiş ve ne kullanımı ne de maruz kaldığı muamele ahlâkî veya hukukî bir ilgi uyandırmıştır.⁸² Günümüze kadar Batı dünyası İnsan'ın Hayvan'a karşı herhangi bir ahlâkî yükümlülüğü olduğunu kabul etmemiştir. Hayvan ahlâken hiçbir önem taşımamış ve ahlâkî topluluğun dışında sayılmıştır. Onunla ilgili gibi görünen yükümlülükler aslında Hayvan'a yönelik değil, İnsan'a yöneliktir. Hayvan, bir duvar saati gibi, cansız nesnelerekinden farksız bir ahlâkî statüye sahip bir şey olarak görülmeğe devam etmiştir.⁸³ Duvar saatinin sahibi onu dilediği gibi kullanabilir ve hatta isterse parçalayabilir. Bundan hiçbir sorumluluk doğmaz. Sorumluluk, ancak saat bir başkasına aitse veya saati parçalarken parçalardan biri başkasına isabet ederek yaralanmasına sebep olursa doğar. Ancak doğan sorumluluk duvar saatine karşı değil, zararına sebep olunan insana karşıdır. Çünkü duvar saati bir makineden ibarettir ve hiçbir

⁷⁹ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 49.

⁸⁰ FRANCIONE, *Hayvan Haklarına...*, s. 164.

⁸¹ GRUEN, s. 22.

⁸² FRANCIONE, *Animals as...*, s. 2.

⁸³ FRANCIONE, *Hayvan Haklarına...*, s. 50.

çıkarı yoktur.⁸⁴ Her ne kadar toplumsal, siyasal ve felsefî paradigmlar yüzyıllar içerisinde değişmiş olsa da, hâlâ, bu varsayımdaki duvar saati kelimesi bugün faaliyette olan bir endüstriyel çiftlikteki inekle, domuzla veya tavukla değiştirildiğinde Ortaçağ'dakinden farklı bir hukukî veya pratik sonuç ortaya çıkmamaktadır.

Dünyadaki yerimize ilişkin modern düşünce yukarıda değindiğimiz eski düşünce tarzlarına göre önemli bir değişim göstermiştir. Ancak söz konusu değişimin Hayvan konusunda cesur ve köktenci olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Örneğin modern felsefeci John Rawls, *A Theory of Justice* adlı eserinde, eşitlik konusunda niye İnsan'a karşı adalet borcumuzun olduğunu ama ahlâkî kişiliğe sahip olmayanlara ve dolayısıyla Hayvan'a karşı olmadığını açıklamaya çalışırken “(b)urada bu sorunu ele almam mümkün değil, ama bunun eşitlik düşüncesini maddê olarak etkilemeyeceğini varsayıyorum.” demiştir.⁸⁵ Böylece yazar, bir eşitsizliğin olduğunu kabul etmekte ancak teorisi insana odaklandığı için sorunu çözemediğini de kabul etmiş olmaktadır.⁸⁶ Bu da son derece doğaldır, zira Hayvan'a ilişkin ahlâkî sorunların temelinde İnsan-merkezci bu bakış açısı yatmaktadır. Dolayısıyla sorunun çözümü mevcut paradigmların terk edilmesine ve soruna tamamen yeni bir bakış açısından bakılmasına bağlıdır.

2. Hukuk Düzenlerinin Sonucu Belli Çıkar Karşılaştırması

Çalışmanın “Önde Gelen Hayvan Etiği Yaklaşımları” bölümünde daha ayrıntılı şekilde ele alınacağı üzere, düşünsel anlamda dönüşüm başlamış olsa da bu durum, pratik bir mesele olarak Hayvan'a nasıl davranacağımız konusuna henüz çok fazla yansımamıştır. Bazı hayvanlar artık bir duvar saatinden farklı bir ahlâkî statüye sahip bir varlık olarak kabul edilse de hukuken İnsan'la aynı statüde de kabul edilmemektedir. Hayvan'ın çıkarlarından ancak ve ancak İnsan'ın çıkarlarıyla çatışma içinde olmadığına bahsedilebilmektedir. Çünkü genel olarak doğayı ve özel olarak da Hayvan'ı koruduğu iddia edilen düzenlemelerin nihaî

⁸⁴ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 50.

⁸⁵ RAWLS, John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, 9th printing, Cambridge, 1978, s. 510

⁸⁶ SINGER, ss. 322-323. Rawls'un sözleşmecî bakış açısının eleştirisi için ayrıca bkz: REGAN, *The Case...*, ss. 163-174.

amacı aslında hep İnsan'ı korumaktır.⁸⁷ Günümüzde “Hayvan haklarından” anlaşılan, ihlal edilemez gerçek haklar değildir.⁸⁸ Örneğin, özellikle Batı toplumlarında evcil Hayvan olarak beslenen kedi, köpek ve diğer bazıları için yaşam hakkı, eziyet görmeme hakkı ve iyi bakılma hakkından söz edilirken bu, domuz, inek, koyun ve kuzu gibi diğer bazıları için söz konusu olmamaktadır.⁸⁹ Bu nedenle denebilir ki, Hayvan'la ilgili düşünsel ve felsefî dönüşümün henüz pratik hayata ve hukuk düzenlerine yansdığından söz etmek mümkün değildir.

Geçmişin ahlâksal yaklaşımları düşüncemize ve uygulamalarımıza öylesine derinden nüfuz etmiştir ki, kendimize ve Hayvan'a ilişkin bilgilerimizin değişmesinden bile etkilenmemektedir.⁹⁰ Bazı hayvanların son derece etkileyici bilişsel yetenekleri olduğu bilinmesine karşın, sırf İnsan olmadıkları için ahlâken önemli kabul edilmemeleri morfolojik ve tür temelli bir önyargıdan başka bir şey değildir. Kabul etmek gerekir ki etik bir konum olarak İnsan'ın eşsizliği savunulamaz bir konumdur.⁹¹

Bu durumun daha geniş kitlelerce görülür olması sonucunda günümüzde, Hayvan ve hakları gündeme daha sık gelmekte ve tartışılmaktadır. Kamuoyunun bu konuya karşı duyarlılığının artmasının nedenleri 20. yüzyılın sonunda başlayan felsefî tartışmaların sonuç vermeye başlamasından, internet çağında Hayvan'a yönelik şiddet ve eziyetin daha görünür olmasına ve bunun da insanların vicdanını rahatsız etmesine kadar geniş bir farklılık göstermektedir. Nedeni ne olursa olsun, söz konusu kamuoyu değişiminin sonucu olarak Hayvan'a ilişkin kanunlar ve hatta anayasa değişiklikleri yapılmıştır. O yüzden günümüzde, Hayvan'ın çıkarlarının eskiye göre daha fazla ciddiye alındığına yönelik bir

⁸⁷ GASSIOT, s. 719.

⁸⁸ DONALDSON, Sue/KYMLICKA, Will, *Zoopolis – A Political Theory of Animal Rights*, elektronik kitap, Oxford University Press, New York, 2011, s. 19.

⁸⁹ Hangi hayvanların yenip hangilerinin yen(e)meyeceği kültürden kültüre değişmektedir. Örneğin Yahudi ve Müslüman toplumlarda domuz, Hint kültüründe inek dinsel nedenlerle yenmemektedir. Batı toplumunda kedi, köpek ve at gibi hayvanlar evcil hayvan olarak görüldüğü için yenmemekle birlikte Orta Asya'da at, Uzakdoğu'da köpek mutfak kültürünün bir parçasıdır. “Yenebilecek ve yenmeyecek hayvanlar” şeklinde bir ayırım yapıp bunlardan sadece “yenemeyecekleri” korumak Hayvan haklarını savunmak değil, İnsan-merkezci bir bakış açısıyla hayvanlar arasında doğada yeri olmayan bir ayırım yapmaktır.

⁹⁰ SINGER, s. 288.

⁹¹ GRUEN, s. 25.

algı oluşmuştur.⁹² Buna karşın farkında olmak gerekir ki, bu algıda dahi Hayvan'a ilişkin kanun ve düzenlemelerin, toplumumuzdaki en güçsüz grubu oluşturan sezgisel canlılar için yorumlanması ve onlara uygulanmasının bir grup yetkili (örneğin Hayvan sahipleri) tarafından gerçekleştirildiği göz ardı edilmektedir. Ekonomik güç anlamında bu iki grup - İnsan ve Hayvan- arasındaki mutlak eşitsizlik, İnsan-Hayvan çatışmalarının çözümündeki hukuksal yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹³ Böyle bir yaklaşımdan adalet beklemek, söz konusu eşitsizlik nedeniyle abesle işteğal etmekten farksızdır. "Çözüm" olarak sunulan uygulamalar, İnsan-merkezci ve dolayısıyla türcü bakış açısıyla yapılan kanun ve anayasal düzenlemelerden kaynaklandığı için gerçek bir çözüm olamadığı gibi, aksine, adaletsizliği ve Hayvan'a yönelik zulmü daha da derinleştirmekte ve sistematik hale getirmektedir.

Hayvan'la İnsan arasındaki çıkar çatışmalarının çözülmesine yönelik hukuksal yaklaşımımız, Hayvan'ın "hakları" değil, refahı üzerine kuruludur. Mevcut hukukumuzda Hayvan haklarını düzenlediği iddia edilen ancak aslında hak değil, refah düzenlemesi olan normatif kaynakların özü, Hayvan'a insancıl muamele edilmesi ve gereksiz eziyeti yok etmektir. Söz konusu düzenlemeler, neyin "insancıl" muamele veya "gereksiz" eziyet olduğu hakkında karar verilebilmesi için İnsan'la Hayvan'ın çıkarlarının "karşılaştırılmasını" talep eder. Sorun şudur ki, Hayvan çıkarları söz konusu olduğunda, yasal çerçeve, çoğunlukla, tüm "karşılaştırma" girişimlerini boşa çıkaracak sayısız normatif düzenlemeyle doludur. Francione'nin "yasal refahçılık" olarak adlandırdığı bu girişimin sonucunda, İnsan'ın çıkarının olabildiğince önemsiz, Hayvan'ın çıkarınınsa yaşamsal önemde olduğu çatışma hallerinde dahi Hayvan'ın çıkarı daha az önemli kabul edilmektedir.⁹⁴ Örneğin, "gerek-

⁹² Örneğin Fransa'da Ocak 2015'te Hayvan'ın "taşınabilir mal" olan statüsü "sezgi kapasitesine sahip varlık" şeklinde değiştirilmiştir. Bu değişikliğin hayvancılık endüstrisine zarar vereceğini düşünen partiler öneriye hayır oyu vermiştir. Bu endişelerin yansıması olarak Hayvan'a İnsan'la mallar arasında kalan bir ara kategori yaratılmamıştır. Sonuç olarak, değişikliğe rağmen, özellikle endüstriyel hayvancılıkta "üretilen ve tüketilen" hayvanlar için hiçbir şey değişmemiştir. Bknz: Les Animaux Sont Désormais Officiellement "Doués de Sensibilité", Le Monde, 28.01.2015, https://www.lemonde.fr/planete/article/2015/01/28/les-animaux-sont-desormais-officiellement-doues-de-sensibilite_4565410_3244.html (Erişim tarihi: 19.08.2018)

⁹³ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 25.

⁹⁴ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 22.

siz” zulüm herkes tarafından reddedilmekte ancak okla avlanma, güvercin vurma, faytonla gezi, rodeo, sirkler, at yarışları, hayvanat bahçeleri, yunus parkları ve herhangi bir ahlâkî zeminde gerekçelendirilmesi zor benzer faaliyetlere izin verilmektedir. Bu sayılan uygulamalar Hayvan üzerinde inanılmaz bir zulüm içermekte ve bu uygulamaların hiçbiri eğlenceden başka bir amaca hizmet etmemektedir.⁹⁵ Çatışan çıkarlardan biri Hayvan’ın eziyet çekmemesi ve ölmemesi iken diğeri İnsan’ın eğlenmesidir ve bu karşılaştırmada eğlence, eziyet ve ölüme üstün gelmektedir. Dar veya geniş bir Hayvan hakları listesine sahip ve iyi veya kötü şekilde Hayvan’ın korunduğunun iddia edildiği çok sayıda ülkede bu durum her gün yaşanmaktadır. Oysa bu örneklerle bakıldığında çıkarların, onlara kimin sahip olduğu üzerinden değil de kendi değerleri üzerinden karşılaştırılması halinde İnsan’ın kaybetme olasılığı oldukça yüksektir.⁹⁶

Bu konuda bir diğer çarpıcı örnek de İnsan’ın damak zevki çıkarıyla Hayvan’ın yaşama çıkarının dengelenmesidir. İnsan metabolizması Hayvan eti tüketmeden yaşayabilecek şekilde evrimleşmiş olmasına karşın⁹⁷ sırf damak tadı ve mutfak kültürü nedeniyle Hayvan öldürülmekte ve yenmektedir. Bilindiği üzere, et tüketimi uzun zaman önce doğal olmaktan çıkmış ve kapitalist bir üretim faaliyetine dönüşmüştür. Ülkeden ülkeye türleri değişmekle birlikte⁹⁸ fabrika benzeri yapılarda tecavüz edilerek “üretilen” Hayvan, kolaylıkla eziyet olarak tanımlanabilecek havasız, karanlık, sıkışık ve sağlıksız şartlarda beslenmekte ve stresli ve acılı bir şekilde öldürülerek marketlere gıda olarak satılmaktadır.⁹⁹ Tüm aşamalarıyla endüstriyel hayvancılık, kurumsal ve kitlesel bir zulümden

⁹⁵ FRANCIONE, *Animals, Property...*, ss. 18-19.

⁹⁶ COCHRANE, s. 49.

⁹⁷ Konunun sağlık boyutu son derece derin ve tartışmalı olmasından ötürü bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar lakto-ovo vejetaryen bir diyetin (et yemeyip süt ürünü ve yumurta tüketme) et yemeye göre daha sağlıklı olduğunu ve vücut için gerekli bütün besinleri içerdiğini göstermektedir. Kolay anlaşılır bir rehber için Harvard Üniversitesi Tıp Fakültesi’nin araştırmasına bakılabilir: *Becoming a Vegetarian*, Harvard Health Publishing, Harvard Medical School <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/becoming-a-vegetarian> (Erişim tarihi: 10.07.2018)

⁹⁸ Örneğin Batı ülkelerinde domuz, inek ve tavuk en fazla “üretilen” ve tüketilen hayvanlar, Uzakdoğu’da köpekler de yenen hayvanlar arasındadır.

⁹⁹ Bu makalenin kapsamını ve amacını aşan endüstriyel hayvancılık faaliyetinin ayrıntıları için tüm diğer kaynaklar arasında özellikle bkz: SINGER, ss. 147-223.

başka bir şey değildir. Kabul etmek gerekir ki Hayvan için akıl almaz bir eziyet, korku ve en sonunda ölüm içeren bu sürecin var olma nedeni, İnsan'ın -hiç zorunlu olmasa da- sırf damak zevki için et tüketme isteğidir. Burada “karşılaştırılan” iki şeyden biri Hayvan'ın eziyet görmeme ve yaşama çıkarırken diğeri İnsan'ın damak tadıdır ve hukuk bu karşılaştırmada onun damak tadının, acı ve korkuyu hissedebilen canlıların yaşam çıkarından daha üstün olduğu kanaatindedir.

Başka çarpıcı bir örnek de makyaj malzemesi üretimi için Hayvan üzerinde deney yapılmasına izin verilmesidir. Makyaj yapma kişinin kendini geliştirme hakkı çerçevesinde değerlendirilebilecek, ancak gerçekleştirilmemesi halinde hayatı bir sonucun doğmayacağı bir eylemken, makyaj malzemesinin test edilmesi aşamasında fare, tavşan, kedi veya maymun gibi hayvanlar hapsedilmekte, hareket edemeyecekleri şekilde bağlanmakta, tıraş edilmekte, yanma hissi yaşayacakları ve alerjik reaksiyon gösterecekleri maddelere maruz bırakılmakta ve buna bağlı olarak büyük eziyetler çekmekte ve en sonunda da büyük olasılıkla hayatını kaybetmektedir.¹⁰⁰ Üstelik, makyaj ve ilaç sektöründe üzerinde deney yapılan hayvanların olabildiğince İnsan'a benzer özellikler gösteren memelilerden seçildiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bunun nedeni, büyük olasılıkla, bu canlıların sinirsel yapılarının ve sinir sistemlerinin İnsan'a benzemesi nedeniyle deney sonuçlarının daha verimli olmasıdır.¹⁰¹ Bir başka deyişle, makyaj ve ilaç sektöründe deney hayvanı olarak kullanılan canlıların aynı bizim gibi acı çektiği, zehirli maddelere karşı tepki verdiği ve çoğu deneyin¹⁰² sonucunda hayatını kaybedeceği bilinmek-

¹⁰⁰ Hayvanlar üzerinde yapılan testlerle ilgili neredeyse her hayvan hakları kitabında çeşitli ve ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bunlar arasında bkz: REGAN, Kafesler..., ss.243-250; FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 121-127; FRANCIONE, Animals as..., ss. 170-177.

¹⁰¹ COCHRANE, s. 22.

¹⁰² Bu noktada, bir örnek olarak özellikle LD50 testinden bahsedilmesi gerekmektedir. İlaçların ve kimyasal maddelerin akut toksisite testi, “öldürücü doz” (Lethal Dose – LD) ya da “öldürücü konsantrasyon” (Lethal Concentration – LC) testlerinin yapılmasını gerektirmektedir. LD50 testi adı verilen en yaygın öldürücü doz testi, bir maddenin ne kadarının (beden ağırlığı için kilogram başına miligram olarak ölçülmektedir) on dört günlük bir süre içinde popülasyonun yüzde 50'sini öldüreceğini belirlemeyi amaçlamaktadır ve bu akut testler genellikle üç aya kadar sürmektedir. Söz konusu madde hayvanlara (tavşanlar, sıçanlar, fareler, köpekler ya da maymunlar) zorla verilmektedir; doz iğneleri ya da şırıngalar gırtlaklarından aşağı akıtılmakta ya da tüplerle midelerine pompalanmaktadır. Hayvanlar arasında görülen semptomlar

te, ancak bu durum bu deneylerin durdurulmasına bir gerekçe olmadığı gibi, aksine, aynı bizim gibi acı çektiği bilindiği için bu hayvanların tercih edilmesine sebep olmaktadır.

Bütün ülkelerde Hayvan'ı koruduğu iddia edilen ve "Hayvan hakları" olarak bilinen düzenlemeler bulunsa da eğlence, gıda ve deney amacıyla her gün sürmekte olan bu eziyet ve katliam engellenmemekte, bilakis hukuk düzeni tarafından korunan bu uygulamaların devam etmesi sağlanmaktadır. Ahlâken kabul edilemez bu durumun sebebi, günümüz hukukunun İnsan tarafından, yine İnsan'ın çıkarlarını diğer türlerin tüm çıkarlarından üstün tutmak için yaratılmış olmasıdır. Bunun adı türçülüktür. Ve türçülük de, aynı ırkçılık gibi, ahlâken kabul edilemez bir ayrımcılık tipi olarak kabul edilmelidir.

Hayvan dünyadaki tüm hukuk sistemleri tarafından mal olarak kabul edilmektedir.¹⁰³ Öyle ki vahşi bir hayvan dahi bağımsız bir birey değil, *res nullius* olarak tanımlanmakta ve kimsenin malı olmadığı için herkes (daha çok avcı ve balıkçılar) tarafından mülk haline getirilebilir kabul edilmektedir.¹⁰⁴ Hayvan mal olarak görüldüğü sürece, piyasa değeri yoksa hiçbir değeri yoktur.¹⁰⁵ Bu durum, yukarıda bahsi geçen kölelik dönemiyle karşılaştırılabilir. Hisseden canlılar malvarlığı olarak görüldüğünde, bu canlılara yapılan muameleyi düzenleyen hukuk, bu canlı-

arasında çarpınma, felç ve titreme ile göz, burun ve ağızdan kan gelmesi sayılabilir. Eğer araştırma konusu, İnsan'ın test edilen maddeye sindirim yoluyla değil de solumun yoluyla maruz kalmasıysa, LC50 testi kullanılmaktadır. Bu testte de hayvanlar odalara yerleştirilmekte ve yüksek konsantrasyonda saç spreyi, dezenfektan ve sınaî kimyasallar solumaya zorlanmaktadır. FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 122-123. Ayrıca bkz: REGAN, Kafesler..., ss. 247-250.

¹⁰³ Bu konudaki karşılaştırmalı bir çalışma için bkz: KOÇHİSARLIOĞLU, Cengiz/SÖĞÜTLÜ ERIŞGİN, Özlem, Hayvanın Hukukî Konumu, Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi, C. 8, Özel Sayı – Prof.Dr Aydın Zevkliler'e Armağan, 2013, ss. 1703-1712, <https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/19-Cengiz-KO%C3%87H%C4%B0SARLI-%C3%96zlem-S.-ER%C4%B0%C5%9EG%C4%B0N.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2018) Makalede Hayvan'a hukukî bakış açısının son yıllarda değişmekte olduğu ve cansız mallardan farklı bir mal statüsünün çeşitli ülke kanunlarında kabul edildiği belirtilmektedir. Ancak görülmektedir ki makalede sayılan ülkelerde cansız mallardan ayrılmaktaysa da Hayvan'ın mal statüsü korunmaktadır. Bu da, her ne kadar "iyileştirmeler" olsa da, eşitsizlik ve sömürü düzeninin devam ettirildiğini göstermektedir.

¹⁰⁴ GASSIOT, ss. 706-707.

¹⁰⁵ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 157.

ların sahip olduğunu kabul etmiş olabileceği çıkarlarını korumakta genelde etkisizdir. Kölelik zamanında hukuk, cani sahiplere karşı adaletsizliğin kendisine dokunmayan, onu sadece düzenleyen sınırlamalar getirmiştir ve söz konusu kurallar bugün Hayvan'a karşı caniliği engelleyenlerle benzeşmektedir.¹⁰⁶ Sorun, bu tür kuralların, bu kurallardan yararlanması beklenenleri korumasının mümkün olmamasıdır. Çünkü Hayvan haklara sahip değildir; onun hukukî kişiliği yoktur ve çıkarları, yasal haklara sahip olan tam kişilerininkilerle karşılaştırılır.¹⁰⁷ Bu, zulüm görenlerin gerçekten hak sahibi olmamaları nedeniyle kaybetmeye mahkûm oldukları bir karşılaştırmadır ve bu nedenle anlamsızdır.

Eskiden bir köle için söylendiği gibi, bugün de bir hayvanın malvarlığı olduğunu söylemek, hukukî bir konu olarak o hayvanın, mal sahibi bireyin attığı değer veya tanıdığı çıkarlar dışında başka bir değerinin olmadığı veya bir çıkarının bulunmadığı anlamını taşımaktadır. Bir başka deyişle, bir şeyi malvarlığı olarak sınıflandırmak o şeyin, mal sahibinin belirlemiş olduğu amaçlara ulaşmak için yalnızca bir araç olarak muamele görmesini savunmaktır. Hayvan'ın mal statüsü, ona gösterilecek muamelenin seçiminin büyük ölçüde o hayvanın sahibine bırakılması sonucunu doğurur. Mal sahibinin kendi çıkarları doğrultusunda davranacağı ve malın değerini en iyi onun takdir edeceğinin varsayılması nedeniyle kanunlar genel olarak bu seçimi korumaktadır.¹⁰⁸ Bu nedenle, her ne kadar Hayvan kullanımını düzenleyen -cezaî ve medenî- kanunlar olsa da söz konusu kanunlar Hayvan için, genel olarak kullandığımız şekliyle, sonuçsal değerlendirmeler karşısında buharlaşmayan koruma biçimini işaret eden "haklar" yaratmamaktadır.¹⁰⁹

Hayvan'ın çıkarıyla İnsan'ın malvarlığı üzerindeki bir hakkını kullanmasındaki çıkarının çatıştığı anlarda Hayvan'ın çıkarı hemen hemen hiçbir zaman üstün gelemez çünkü İnsan'ın malvarlığı hakları vardır ve Hayvan da bu hakların üzerinde kullanıldığı şeydir. Hayvan refahını düzenleyen kanunlarda, bir mal sahibi olma çıkarı (mal sahibi olmayı ve malını kullanmayı güvence altına alan yasal hak) ile hiçbir yasal hakka sahip olmayan bir canlının çıkarının (hayvanlar birer maldır ve hak sahi-

¹⁰⁶ WATSON, Alan, *Slave Law in the United States of America*, Negro Universities Press, New York, 1969, s. xiv; aktaran: FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 112.

¹⁰⁷ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 112.

¹⁰⁸ FRANCIONE, *Hayvan Haklarına...*, s. 171.

¹⁰⁹ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 114.

bi olamazlar) karşılaştırılması beklenmektedir. Hayvan, hak sahibi olmamanın yanı sıra, mal sahibinin mülkiyet hakkının *nesnesi* konumundadır. Malın İnsan veya Hayvan köle olması hiçbir şeyi değiştirmemektedir.¹¹⁰ Bu da, türçülüğün ırkçılıkla benzerliğini açıkça ortaya koymaktadır.

3. Mevcut Kanunî Düzenlemelerin Hayvan'a Hak Tanımıyor Oluşu

İnsan'ın üstünlüğü ve eşsizliği üzerine kurulu bir ahlâkın yansıması olan hukuk sistemlerimizde Hayvan, İnsan'ın amaçları için kullandığı bir araç olarak görülmektedir. Buna göre Hayvan, hakları, içsel değeri ve kendine ait bir hayatı olan bir canlı değil, İnsan'ın malvarlığının bir parçasıdır. Malvarlığı kurumunun İnsan çıkarlarını tatmin etmekten başka bir işlevi bulunmamaktadır.¹¹¹

Bu anlayış çerçevesinde, İnsan'a uygulanması asla kabul edilemeyecek bir acımasızlığın, başka bir türün üyelerine uygulanması hoşgörüyle karşılanmakta ve hatta hukuken korunmaktadır. Türçülük, araştırmacılara, üzerinde deney yaptıkları hayvanları yaşayan, acı çeken varlıklar olarak değil, cihazlar, laboratuvar araçları olarak görme fırsatı vermektedir. Nitekim araştırma fonu sağlayan devlet kuruluşlarına yapılan başvurularda deney hayvanları, test tüpleriyle ve kayıt cihazlarıyla birlikte “gereçler” başlığı altında yer almaktadır.¹¹²

Bu durum da göstermektedir ki, temel olarak “insancıl” muameleyi veya “gereksiz” eziyetin yasaklanmasını öngören kanunlara dayanan bir hukuk sistemi, hukuken sahiplerinin kişisel malı olarak kabul edilen canlıları koruyamaz.¹¹³ İnsan tek hak sahibi ve Hayvan da “mal” olarak görüldüğü sürece Hayvan'ı koruduğunu iddia eden sayısız kanun ve düzenlememizin asgarî bir koruma seviyesini dahi sağlaması mümkün değildir.¹¹⁴

Bu durum, Hayvan'a yönelik şiddetin önüne geçilememesinin de başlıca sebebidir. Özellikle medyaya yansıyan bazı şiddet vakalarından sonra kamuoyunda oluşan tepkilere rağmen Hayvan'ı korumaya ilişkin

¹¹⁰ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 273.

¹¹¹ FRANCIONE, Animals, Property..., s. 102.

¹¹² SINGER, s. 116.

¹¹³ FRANCIONE, Animals, Property..., s. 19.

¹¹⁴ FRANCIONE, Animals, Property..., s. 26.

yasalarda etkin cezaların bulunmamasının nedeni de aynıdır: İnsan'ın Hayvan üzerinde malvarlığı haklarına sahip olması. Eylemiyle verdiği zarar yalnızca kendi malını etkileyen ve başka bir hak sahibine zarar vermeyen bir kişiye yönelik yaptırım -özellikle de cezaî bir yaptırım- uygulamaktan kaçınılmaktadır.¹¹⁵ Zira aksi durum, Roma İmparatorluğu döneminden bu yana hukuk sistemlerinin kökeninde bulunan mülkiyet ilkelerine aykırı olacaktır.

Kanunlarda düzenlenen Hayvan'a yönelik "gereksiz" acı veya "zalimane" muameleye ilişkin terimler ahlâkî idealler tarafından değil, mülkiyetleri kapsamındaki hayvanları kullananların "meşruiyet" algısı ışığında tanımlanmaktadır. İnsan'a zenginleşme olarak dönen tüm Hayvan kullanımları varsayımsal olarak meşru kabul edilmektedir. Bugüne kadar görülen kanunî ve anayasal düzenlemelerde yalnızca "kaçınılabilecek" acıların kaldırılması düzenlenmiştir. Bundan kasıt, aynı hayvansal ürünlerin maliyetleri önemli ölçüde artmaksızın üretilmesi koşuluyla kaçınılabilecek acılardır. İnsan'ın Hayvan'ı kendi amaçları uğruna kullanabileceği ve onu etini yeme amacıyla yetiştirip öldürebileceği varsayımı, hukuk düzenleri tarafından hiç sorgulanmadan kabul edilmeye devam edilmektedir.¹¹⁶ Bir başka deyişle, Hayvan "haklarını" düzenlediği iddia edilen kanunlar ve diğer normatif düzenlemeler yalnızca Hayvan'ın sömürülmesini düzenleme ve sürdürme işlevi görmektedir. Bunlarda rastladığımız "insancıl" muamele ve "gereksiz" acı çektirmenin ne olduğunu belirleyen, Hayvan sömürüsünün özel görünümünü en verimli şekilde kolaylaştıranlar¹¹⁷, yani endüstriyel hayvancılık yapanlardır. Hayvan'a ilişkin düzenlemelerin amacı ona ihlal edilemez bir koruma sağlamak değil, yalnızca onun nasıl İnsan çıkarları için daha verimli kullanılacağını belirlemektir. Daha net bir ifadeyle, mevcut hukuk sistemlerinde Hayvan'ın bazı hakları varsa bile bunlar Hayvan'ın kullanımına ilişkin yönetim-temelli haklardır ve mülkiyete dayalı burjuva hukuk düzeninde ancak bu mümkün olabilmektedir. Bunlar saygı-temelli haklar değildir çünkü hâlâ Hayvan öldürmeye, ona korkunç acılar çektirmeye ve onu akla gelebilecek neredeyse her amaçla kullanmaya izin verilmektedir.¹¹⁸

¹¹⁵ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 107.

¹¹⁶ SINGER, s. 209.

¹¹⁷ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 29.

¹¹⁸ FRANCIONE, *Animals, Property...*, s. 109.

Nitekim diğer taşınır malların kullanımına ilişkin de çeşitli düzenlemeler hukukumuzda bulunmaktadır. Söz konusu düzenlemeler malın araçsal değerini reddetmemekte, bilakis, söz konusu malın kullanımının başkalarının eylemleriyle çatışmasını önlemektedir.

Hayvan mal olarak kabul edildiğinde, yasal hak iddialarının *öznesi* değil, *nesnesidir* ve şüphesiz yasal taleplerde bulunmak için kendi adına dava açma hakkı yoktur; hukuk sistemi de Hayvan'ın hakkını korumak için vasi tayinine izin vermemektedir.¹¹⁹ Sahipli bir hayvana verilen zarar nedeniyle sahip, zarar verene karşı, malına zarar verdiği gerekçesiyle dava açabilmektedir. Görüldüğü üzere, hukuk sistemimize göre burada zarar verilen -acı çekse, vücut bütünlüğü zarara uğrasa veya hayatını kaybetse de- Hayvan değil, bir kişinin malvarlığı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle kişi hayvanı adına değil, kendi adına dava açmaktadır.

Sahipsiz hayvanlar için bu olasılık dahi geçerli değildir. Sahipsiz bir hayvanın yakalanması, işkenceye maruz kalması, kişisel çıkarlar için sömürülmesi, tecavüze uğraması ve öldürülmesi hallerinde bu hayvanın adına bir insan tarafından dava açılması ve kanunlar tarafından tanındığı iddia edilen “haklarının” savunulması mümkün değildir. Bu sayılan eylemlerden bazıları suç olarak ceza kanununda yer alıyor olsa da durum değişmemektedir. Örneğin, devlet tarafından koruma altına alınmış bir vahşi hayvanın öldürülmesi halinde öldüren kişi ceza alabilir. Ancak burada cezanın nedeni öldürme eylemi değil, kanunî yasağın ihlal edilmesidir. Çünkü sahipli veya sahipsiz hayvanlarla ilgili suçlarda korunan hukukî yarar o hayvana ait değil, hayvanın malikine, zilyedine veya üçüncü kişilere ait olarak şekillenmiştir.^{120 121}

¹¹⁹ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., ss. 158-159.

¹²⁰ DÖNMEZ, Burcu, Hayvanlara Yönelik İşlenen Suçlar, Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi, C. 8, Özel Sayı – Prof.Dr Aydın Zevkliler’e Armağan, Ekim 2013, s. 903, <https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/19-Cengiz-KO%C3%87H%C4%B0SARLI-%C3%96zlem-S.-ER%C4%B0%C5%9EG%C4%B0N.pdf> (Erişim tarihi: 25.07.2018). Sayın Dönmez, Sözcü Gazetesi'ne verdiği bir röportajda Hayvan'ın mal değil, can olarak görülmesi gerektiğini ve Hayvan'a yönelik şiddetin Türk Ceza Kanunu kapsamına alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bknz: Hayvanlar “Mal” Değil “Can” Sayılmalı, <http://www.sozcu.com.tr/egitim/hayvanlar-mal-degil-can-sayilmali.html> (Erişim tarihi: 25.07.2018). Ancak bu durum, atıf yapılan makalesinin giriş bölümünde hayvanların “insanoğlunun en temel besin maddesi” olduğu ifadesiyle çelişmektedir. Neyin “temel besin maddesi” olarak değerlendirilmesi gerektiği sorusunu ve dünyadaki milyonlarca sağlıklı insanın yıllardan beri

Mal statüsü nedeniyle, hukuk sistemlerine göre Hayvan'ın koruyucu bir vasiye sahip olma hakkı da bulunmamaktadır. Bu nedenle onun haklarını korumak polis ve savcıların görevidir.¹²² Ancak bu iki kurum da (eğer olay bir insanı ilgilendirmiyorsa) konuyu takip etmek taraftarı değildir zira çoğu zaman mal statüsündeki bir varlığı uğruna zaman harcayacak bir unsur olarak görmemektedirler. Bu nedenle, belli olaylarda ortaya çıkan toplumsal baskı haricinde, Hayvan'a şiddet sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Aynı nedenle, kanunlarda yapılacak değişikliklerin etkisi de -Hayvan'ın mal statüsünü yok edilmediği sürece- ya çok sınırlı olacak ya da günlük hayata yansımayacaktır. Örneğin Hayvan refahı konusunda en ileri düzenlemelerin bulunduğu Avusturya, Almanya ve İsviçre medenî kanunlarının üçünde de Hayvan'ın eşya olmadığına ilişkin hüküm bulunmasına karşın "özel hüküm bulunmadığı hallerde eşyalara ilişkin hükümlerin uygulanacağı" belirtilmiştir.¹²³ Bir başka deyişle, Hayvan'ın eşya olmadığını söyleyerek felsefî, ahlâkî ve toplumsal dönüşüme ayak uydurduğunu iddia eden kanunlar dahi, mal statüsü tümünden kaldırılmadığı için gerçek hayatta neredeyse hiçbir şeyi değiştiremeyen göstermelik düzenlemeler olarak kalmaktadır. Nitekim her üç ülkede de Hayvan hâlâ avlanabilmekte, eğlence amacıyla kullanılabilmekte, en-

vegetaryen veya vegan bir diyetle hayatlarını sürdürdükleri gerçeğini bir kenara koyarsak, bir hayvanın sırf cana sahip olduğu için önemli olduğunu ifade etmek, o canın başkasının besin maddesi olamayacak kadar değerli olduğunu da iddia etmek demektir. Hem hayvanların mal statüsünden çıkartılmasını savunup hem de İnsan'ın besin maddesi olarak yenebileceğini söylemek ancak iki halde mümkündür: 1) Hayvanlar arasında "verdikleri sevgi ve şefkatle can dostumuz olanlar" ve çevremizde olmayan ve dolayısıyla bize sevgi ve şefkat vermediği için yenebilir olanlar şeklinde insan-merkezci bir ayırım yaparak, 2) Francione'nin ifadesiyle, hayvanlara karşı "şizofrenik" bir tutum takınarak. Her iki seçenek de ne yazık ki etik açıdan kabul edilebilir değildir.

¹²¹ Sayın Dönmez'in de makalesinde ifade ettiği gibi, son yıllarda kabul edilen bazı kanunlarla doğrudan Hayvan'ın korunmasını düzenleyen, dolayısıyla onun hukukî yararını gözetir gibi görünen çeşitli maddeler bulunmaktadır. Ancak bu durum Hayvan'ın hukuktaki mal statüsüne etki etmediği gibi, aslında bakıldığında yine insan-merkezci bir bakış açısıyla İnsan'ın çıkarlarını korumaktadır. Örneğin Dönmez'in sözünü ettiği Türk Ceza Kanunu'nun 181/4 maddesindeki düzenleme, domuz, tavuk ve inek gibi "temel besi" hayvanlarında görülen küresel salgınlar sonrasında çıkarılmıştır. Dolayısıyla korunan aslında Hayvan değil, İnsan'ın "gıda stoğudur".

¹²² FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 159.

¹²³ Bknz: KOÇHİSARLIOĞLU/SÖĞÜTLÜ ERIŞGİN, s. 1705.

düstriyel hayvancılık şirketlerinin malı olarak çoğaltılabilmekte, özgürlüklerine aykırı olarak çiftliklerde tutulabilmekte ve bedeni süt, yumurta ve/veya et olarak sömürülebilmektedir. Dolayısıyla kanunun lafzındaki değişiklik bu ülkelerdeki hayvanların çoğunun hayatında çok da önemli bir değişiklik yapmış gibi görünmemektedir.

Günümüz hukukunda Hayvan'a acı çektirmenin hukukî açıdan sorun yarattığı yegâne durum, bu acının kabul edilen yerleşik Hayvan kullanım pratikleri dışında çektirilmesidir. Bundan kasıt, mala ilişkin menfaat yaratmayan şekilde ve davranışın *tek* açıklamasının “kötü ya da kinci bir mizacı tatmine yönelik” eziyet olarak nitelenebileceği kullanımlardır. Bunlar dışında, Hayvan'dan ekonomik kazanç sağlayan bir meta olarak yararlanılan yemek, avlanma, dinlenme, eğlence, giyim ya da deneyler gibi başlıca kullanımlarda ve kurumsallaşmış sömürü biçimlerinde, bu kullanım ve sömürü büyük acılara ve ölüme sebebiyet veriyor olsa bile hukuken bir sorun bulunmamaktadır.¹²⁴

B. Uluslararası ve Anayasal Metinlerde Hayvan

Hayvan'la İnsan arasındaki ahlâkî ilişkiler üzerine antik çağlardan bu yana düşünülmektedir. Fakat 1970'lere kadar Hayvan etiği felsefeciler ve diğer teorisyenler tarafından ciddi şekilde incelenmemiştir. Ancak ırk ve cinsiyet eşitliği için girilen sosyal adalet mücadelesinin ardından ki Hayvan hakları hareketi doğmuştur.¹²⁵ Günümüzde Hayvan'ın korunması, küresel çapta ahlâkî ve politik önem kazanmıştır. Ancak bu önemin uluslararası ve anayasal metinlere¹²⁶ yansımaları ya hiç yoktur ya da etkisiz düzeyde gerçekleşmiştir. Bugüne kadar kabul edilen az sayıda düzenleme de doğrudan Hayvan'ın haklarına değil, refahına yönelik olarak yapılmıştır.

Avrupa Birliği'nin (AB) ilk olarak 1957'de kaleme alınan çerçeve sözleşmesinde Hayvan “tarımsal ürün” olarak sınıflandırılmıştır. 40 yıl içinde kamuoyu bu sözleşmenin gözden geçirilmesini gerektirecek kadar

¹²⁴ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 160. Vurgu Francione'ye aittir.

¹²⁵ GRUEN, s. 118.

¹²⁶ Çalışmanın boyutu, kapsamı ve konuya yaklaşım açısı nedeniyle ulusal düzenlemelere ayrıntılı şekilde yer vermek ne yazık ki mümkün değildir. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki ve Türkiye'deki yerel düzenlemelerin bir derlemesi için bkz: ARIKAN, Engin, Hayvan Hakları İnsan Hukuku, Ekin, Bursa, 2016, s. 143-211.

değişmiş ve Amsterdam Sözleşmesi'nde “sezgi yetisine sahip varlıklar” olarak Hayvan'ın durumuna daha çok önem verilmesi şeklinde ortak bir amaç üzerinde anlaşmaya varılmıştır.¹²⁷ 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Anlaşması'nın 13. maddesinde de Hayvan'ın sezgisel bir canlı olduğu belirtilmiş ve üye devletlerin Hayvan refahına tam saygı duyması gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁸ Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilen düzenlemelerin ise neredeyse hepsi İnsan tüketimi için üretilen ve kullanılan tavuk, domuz, buzağı gibi hayvanlarla ve onların taşınmasıyla ilgili teknik düzenlemelerdir.¹²⁹

Birleşmiş Milletler kapsamında da Hayvan'la ilgili yok denecek kadar az düzenleme bulunmaktadır. BM Genel Kurulu'na rapor veren Dünya Gıda Güvenliği Komitesi'nin hazırlamış olduğu Sorumlu Tarımsal Yatırım İlkeleri'nde sadece bir yerde “Hayvan refahı” terimi geçmektedir.¹³⁰

Bunun dışında, Hayvan'la ilgili kabul edilen uluslararası belgelerin birçoğu tehlike altında ve nesli tükenmekte olan hayvanlarla ilgilidir. Vahşi hayvanlara yönelik en önemli tehditler ormansızlaştırma sonucu ortaya çıkan yaşam alanı yıkımı, tarımsal uygulamalar, madencilik, yasal ve kaçak avcılıktır. Bunların hepsi İnsan'ın ekonomik çıkarlarından kaynaklanmaktadır.¹³¹ Buna karşın, vahşi hayvanların korunmasına yönelik belgelerin dahi ortak noktası İnsan-merkezci olmalarıdır. Söz konusu metinlerle ortaya çıkan koruma yükümlülüğü, soyu tükenme tehlikesiyle

¹²⁷ SINGER, s. 19.

¹²⁸ Animal Welfare, European Commission, https://ec.europa.eu/food/animals/welfare_en (19.08.2018)

¹²⁹ Bknz: ARIKAN, ss. 145-154. Bu İnsan-merkezci bakış açısından biraz uzaklaşan ve doğrudan Hayvan'ın çıkarlarını hedef alan bir istisna olarak 123 sayılı Deney ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalıların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi sayılabilir. Bknz: European Convention for the Protection of the Vertebrate Animals used for Experimental and other Scientific Purposes, <https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/rms/090000168007a67b> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

¹³⁰ Güvenli ve Sağlıklı Tarım ve Gıda Sistemlerini Desteklemek başlıklı sekizinci ilkenin ikinci paragrafı şu şekildedir: “Verimliliği, ürün kalitesini ve güvenliği sürdürülebilir şekilde artırmak için hayvan sağlığı ve refahını ve bitki sağlığını desteklemek.” Bknz: Principles for Responsible Investment in Agriculture and Food Systems, <http://www.fao.org/3/a-au866e.pdf> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

¹³¹ GRUEN, s. 174.

karşı karşıya olan hayvanların kendine yönelik değil, İnsan'a yöneliktir. Bugün yaşayan ve gelecekte yaşayacak olan kuşaklara yönelik bu yükümlülük, günümüzde tehlike altındaki hayvanların, İnsan onları görerek keyif almaya devam etsin veya onları inceleyerek dünya üzerine bilgisini artırsın diye var olmaya devam etmesi için gerekli önlemlerin alınmasıyla ilgilidir.¹³² Nitekim koruma altına alınan hayvanlara bakıldığında bunların İnsan'ın sempati duyduğu panda, kutup ayısı veya fil veya bilimsel olarak faydalanmayı arzu ettiği balina ve köpek balıkları gibi hayvanlar olduğu görülmektedir.¹³³ Oysa, artık bilimsel olarak kanıtlanmıştır ki, İnsan faaliyetleri nedeniyle dünyamız altıncı kitlesel yok oluşa¹³⁴ doğru yol almaktadır ve her gün onlarca tür yok olmaktadır.¹³⁵ Dünya üzerindeki kara memelilerinin, kuşların, sürüngenlerin ve amfibilerin %60'ı son 40 yıl içerisinde İnsan faaliyetine bağlı olarak yok olmuştur.¹³⁶ Ancak söz konusu türlerin çoğu "İnsan'ın sempati duyduklarından" olmadığı için dikkat dahi çekmemektedir. Soyu tükenen hayvanlar arasında bu şekilde İnsan-merkezci bir ayırım yaparak bazılarını korumak ve diğerlerinin tükenmesine seyirci kalmak sorunun özünün anlaşılmadığı anlamına gelmektedir. Günümüzde şahit olunan yok oluşlar, çıkarları peşinde koşan İnsan'la Hayvan'ın var oluşu arasındaki çatışmanın çok açık göstergeleridir.

Hayvan özgürlüğünü geniş ve uzun erimli şekilde kurumsallaştırma çabasında Hayvan adına dava açmanın sağlanması Hayvan hakları

¹³² REGAN, The Case..., s. 151.

¹³³ Hayvan kategorisine girmemesine karşın, "çiçeklerin döllenmesini sağladığı ve bu nedenle gıda üretiminde kritik önemde olduğu için" arıların korunmaya çalışılması da, İnsan-merkezci bir örnek olarak hatırlanmalıdır.

¹³⁴ Bu konuda çıkmış birçok yayın arasından örnek olarak bkz: CEBALLOS, Gerardo/EHRLICH, Anne H./EHRLICH, Paul R., The Annihilation of Nature, John Hopkins University Press, Maryland, 2015. Bu konudaki genel bilgilere ve çeşitli kaynaklara ulaşmak için ayrıca bkz: Holocene extinction, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Holocene_extinction (Erişim tarihi: 15.8.2018)

¹³⁵ CHIVIAN, E./BERNSTEIN, A. (eds.), Sustaining life: How human health depends on biodiversity, Center for Health and the Global Environment, Oxford University Press, New York, 2008; aktaran: Center for Biological Diversity, The Extinction Crisis, https://www.biologicaldiversity.org/programs/biodiversity/elements_of_biodiversity/extinction_crisis/ (Erişim tarihi: 15.8.2018)

¹³⁶ World Wildlife Fund, Living Planet Report 2018: Aiming Higher, https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf?1540487589 (Erişim tarihi: 01.11.2018)

hareketinin düğüm noktasını oluşturmaktadır; çünkü bu, hem aktivistlerin endüstriyel hayvancılığa karşı yasal mücadele vermesini sağlamaktadır hem de Hayvan'ı sahip olunabilen bir mal statüsünden çıkarıp sezgisel varlık statüsüne sokmaktadır. Hukuk (ve özellikle de anayasa hukuku) toplumsal davranış ve inançları sınırladığı ve yansıttığı için Hayvan kimliğinin yasal temeli aktivistler için bir kilometre taşı niteliğindedir.¹³⁷ Bu kimliğin tanınması çabasının sonucu olarak, 20. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da Hayvan'ın bazı anayasalarda yer almaya başladığı görülmektedir.

Batı dünyasındaki düzenlemeleri aktarmaya başlamadan önce belirtmek gerekir ki, 1950 tarihli Hindistan Anayasası'nın Tarımın ve Hayvan Çiftçiliğinin Organizasyonu başlıklı 48. maddesinde inek, buzağı ve diğer süt hayvanlarının kesilemeyeceğine dair bir düzenleme bulunmaktadır. 1974 yılında Anayasa'ya eklenen 51A maddesiyle de Hindistan vatandaşlarına ormanlar, göller, nehirler ve vahşi yaşamı kapsayan doğal çevreyi koruma ve geliştirme ve yaşayan canlılara merhamet gösterme ödevi yüklenmiştir.¹³⁸ Hindistan'da Hayvan'a anayasal anlamda verilen önem sınırlı şekilde de olsa pratiğe de yansımıştır. 2013 yılının mayıs ayında Hindistan Hükûmeti yunusların “İnsan-dışı kişi” olduklarını kabul etmiş ve ülkedeki tüm yunus parklarının kapatılmasına karar vermiştir.¹³⁹ Hindistan Anayasası'ndaki bu düzenlemeler eyalet yüksek mahkemelerinin kararlarına da yansımaktadır. Ülkenin kuzeyindeki Uttarakhnad Eyaleti Yüksek Mahkemesi'nin çok yakın zamanda verdiği bir kararda “*hava ve denizdekiler dahil hayvanlar aleminin her üyesinin, yaşayan bir kişinin hakları, ödevleri ve yükümlülükleriyle bezenmiş ayrı bir persona'ya sahip hukukî varlık olduğu*” ilan edilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁷ EVANS, Erin, Constitutional Inclusion of Animal Rights in Germany and Switzerland: How Did Animal Protection Become an Issue of National Importance?, *Society and Animals*, S. 18 (2010), s. 233.

¹³⁸ Bknz: Constitution of India, <https://www.india.gov.in/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

¹³⁹ Bknz: Dolphins Gain Unprecedented Protection in India, DW, <https://www.dw.com/en/dolphins-gain-unprecedented-protection-in-india/a-16834519> (Erişim tarihi: 19.08.2019)

¹⁴⁰ 04.07.2018 tarihli Narayan Dutt Bhatt v. Union of India and Others kararı, http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/horse%20cart%20Nepal%20India%20Uttarakhand%20High%20Court%20Judgement%20Narayan_Dutt_Bhatt.pdf (Erişim tarihi: 30.11.2018), s. 50.

Avrupa’da Hayvan refahı konusunda en gelişmiş ülkelerden biri olan İsviçre Anayasası’nın 80. maddesi Hayvanların Korunması başlığını taşımaktadır. Madde, İsviçre Federasyonu’nun Hayvan’ın korunmasıyla ilgili düzenleme yapabileceğini belirttiikten sonra düzenleme yapılabilecek konular olarak Hayvan’ın bulundurulması ve ona yapılacak muamele, Hayvan deneyleri, Hayvan’ın kullanımı, Hayvan ve Hayvan ürünlerinin ticareti ve Hayvan kesimini saymaktadır.¹⁴¹ Söz konusu madde bahsi geçen konularda çok sayıda federal kanunun kabul edilmesini sağlamış ve İsviçre’yi Hayvan refahı alanında öncü konuma getirmiştir.

Almanya’da ise, Hayvan Koruma Kanunu’nun anayasal haklar karşısında güçsüz kaldığını¹⁴² fark eden Hayvan hakları aktivistlerinin 80’lerin sonunda başlatmış oldukları kampanya ve Yeşiller Partisi’nin 1998 seçimlerinin ardından koalisyon ortağı olması sonucunda Anayasa’nın çevrenin korunmasını düzenleyen 20a maddesine “ve hayvanların” kelimesinin eklenmesi üzerinde hem kamuoyunda hem de eyaletler düzeyinde uzlaşma sağlanmıştır. Böylece maddenin “(d)evlet, gelecek nesillerin çıkarı için hayatın doğal temelini ve hayvanları anayasal kanunlar çerçevesinde ve kanunlar yapmak suretiyle ve yönetmeliklere uygun şekilde ve yargı kararları aracılığıyla korur” şeklini alması kararlaştırılmıştır. Ancak endüstriyel hayvancılık yapanlarla yakın ilişkileri olan Hristiyan Demokrat Parti’nin muhalefeti nedeniyle söz konusu değişiklik 2002 yılına kadar kabul edilememiştir. Bu blokajı sarsan bir Anayasa Mahkemesi kararı olmuştur.

Federal Almanya Anayasa Mahkemesi’nin 15 Ocak 2002 tarihinde açıklanan ve “Kesim Kararı” olarak bilinen karar, 20 yıldır Almanya’da yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir kasapla ilgilidir. Geleneksel nedenlerle sıcak kanlı hayvanları uyutmadan kesmek isteyen kasap, idare mahkemesinin Hayvan Koruma Kanunu md. 4/1’deki “(s)ıcak kanlı bir hayvan ancak kan akışı başlamadan önce uyutulmak şartıyla kesilebilir”

¹⁴¹ Bknz: Constitution fédérale de la Confédération Suisse, <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19995395/index.html> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

¹⁴² Bu konuda en çarpıcı örnek 1994 yılında yaşanmıştır. Yeni doğmuş maymunlar üzerinde son derece zalimane bir deney yapmak isteyen bir lise öğretmenin dava edildiği olayda mahkeme, bilimsel araştırma hakkının anayasal bir hak ve kanunlardan üstün olması nedeniyle öğretmeni haklı bulmuş ve deneye izin vermiştir. Bknz: EVANS, ss. 235-236.

hükümünü gerekçe göstererek bu eylemine izin vermemesi üzerine, kişisel özgürlüklerinin, girişim ve din özgürlüğünün ve kanun önünde eşitlik hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yapmıştır. Kararın 29 ve 39. paragraflarında uyutmadan kesilmenin Hayvan'a daha fazla acı vereceği kabul edilmesine rağmen, Kanun'un temel mantığının Hayvan'a “*makul bir gerekçe olmaksızın acı verilmesi, eziyet edilmesi ve zarar verilmesinin engellenmesi*” olduğunu ifade eden Mahkeme, kasabın üstün anayasal haklarının ihlal edildiğine ve uyutmadan kesim yapabileceğine hükmetmiştir.¹⁴³ Söz konusu kararın kamuoyunda tepki çekmesi üzerine Hayvan hakları aktivistleri bu tepkiyi, anayasa değişikliğinin gerçekleşmesi için farkındalığın artırılmasına yönlendirmiştir. Kampanyacıların temel argümanına göre, kararın gereksiz acı veren helal kesim lehine çıkmasının nedenini Hayvan'ın anayasal haklara sahip olmamasıdır. Bu kampanyayla birlikte Hristiyan Demokrat Parti köşeye sıkışmıştır. Her ne kadar hayvancılık endüstrisiyle sıkı bağları olsa da tabanlarını oluşturan muhafazakâr vatandaşların gözünde Müslümanların acı veren Hayvan kesim yöntemlerini koruyan parti olmak istemedikleri için daha önce bloke ettikleri değişikliğe yeşil ışık yakmışlardır. Bu partinin bazı milletvekillerinin “fikir değiştirmesi” üzerine Parlamento'da gerekli çoğunluk sağlanabilmiş ve değişiklik 2002 yılında yürürlüğe girebilmiştir.¹⁴⁴

2004 yılında Avusturya Anayasası'na da Almanya Anayasası'ndakine benzer bir düzenleme eklenmiştir. Anayasa'nın 11. maddesinin ilk fıkrasının 8. cümlesinde Hayvan'ın korunmasının (avcılık ve balıkçılık dışında) Federal devlet tarafından düzenlenip Land'lar tarafından yerine getirilecek bir alan olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Hayvan refahını ilgilendiren konularda yasa yapmak Federal Hükümet'in yetkisi olarak belirlenmiştir.¹⁴⁵ Nitekim, yine 2004 yılında, tüm ülkedeki Hayvan refahı önlemlerini standardize etmek amacıyla bir kanun kabul edilmiştir.

¹⁴³ Federal Almanya Anayasa Mahkemesi, 15.01.2002, 1 BvR 1783/99 numaralı karar, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2002/01/rs20020115_1bvr178399en.html (Erişim tarihi: 20.08.2018)

¹⁴⁴ EVANS, ss. 236-238.

¹⁴⁵ Bundes Verfassungsgesetz, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138> (Erişim tarihi: 21.08.2018)

Anayasasında Hayvan’la ilgili bir düzenleme olan az sayıda ülkeden biri de Brezilya’dır. 1988 tarihli Brezilya Anayasası’nın “Çevre” başlıklı dördüncü kısmının hemen başındaki 225. maddenin ilk paragrafının VII. bölümündeki düzenlemeye göre çevre hakkını hayata geçirebilmek için Hükûmet’in sorumluluklarından biri de “*fauna ve floranın, kanunda gösterilen şekilde, ekolojik işlevlerine risk oluşturan, türlerin yok olmasına neden olan veya hayvanları caniliğe maruz bırakan tüm uygulamalardan korunmasıdır*”.¹⁴⁶

Bunların dışında anayasasında “hayvan” kelimesi geçen diğer ülkelerse Slovenya, Lüksemburg ve Mısır’dır. Slovenya Anayasası’nın “Sağlıklı Yaşayan Çevre” başlıklı 72. maddesinin son fıkrasında Hayvan’ın zulme karşı korunmasının kanunla düzenleneceğine dair bir hüküm bulunmaktadır.¹⁴⁷ Lüksemburg Anayasası’na 2 Haziran 1999 tarihinde eklenen 11bis maddesiyle devletin hayvanların korunmasını ve refahını teşvik ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁸ Mısır Anayasası’ndaysa üç farklı yerde “hayvan” kelimesi geçmektedir. Ancak bunlardan ikisi “Hayvan üretimiyle” ilgilidir. Dolayısıyla, aslında ekonomik düzenlemelerdir. Üçüncüsü ise denizlerin, sahillerin, göllerin, su yollarının, doğal maden sularının ve doğal rezervlerin korunmasına ilişkin 45. maddede geçmektedir. Bu maddeyle devlet, Hayvan’a zulmü engelleme vaadinde bulunmaktadır.¹⁴⁹

“Hayvan” kelimesi geçmese de olumlu bir anayasal düzenlemeye sahip kabul edilebilecek bir diğer ülke ise Sırbistan’dır. Anayasa’nın “Sırbistan Cumhuriyeti’nin Yetkileri” başlıklı dördüncü kısmı tek bir maddeden (97. madde) oluşmaktadır. Bu madde altındaki dokuzuncu başlıkta Sırbistan Cumhuriyeti’nin “*sürdürülebilir kalkınmaya, çevrenin korunması ve geliştirilmesi sistemine ve flora ve faunanın korunması ve geliştirilmesine*” sahip ve görevli olabileceği belirtilmektedir.¹⁵⁰ Düzen-

¹⁴⁶ Constitution of the Federative Republic of Brazil, <http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

¹⁴⁷ Constitution of Slovenia, <http://www.us-rs.si/media/constitution.pdf> (Erişim tarihi: 23.08.2018)

¹⁴⁸ Constitution du Grand-Duché du Luxembourg, <http://data.legilux.public.lu/file/etat-leg-recueil-constitution-20171020-fr-pdf.pdf> (Erişim tarihi: 23.08.2018)

¹⁴⁹ Constitution of Egypte, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf (Erişim tarihi: 23.08.2018)

¹⁵⁰ İlginç şekilde aynı başlığın geri kalan unsurları “silah ve zehirli, yanıcı, patlayıcı, radyoaktif ve diğer tehlikeli maddelerin üretimi, ticareti ve taşınması”dır. Constitu-

leme içerisindeki “fauna” teriminden genelde, gıda üretimi için kullanılan Hayvan’ın değil, vahşi Hayvan’ın kastedildiği belirtilmektedir.¹⁵¹

Yine Hayvan kelimesi geçmeyen ancak dolaylı şekilde koruma sağlama ihtimali olan bir diğer anayasal belge Fransa’ya aittir. 2005 yılında Anayasa’ya ek olarak kabul edilen Çevre Şartı’nda (*Charte de l’Environnement*) dengeli bir çevrenin korunması ve ihtiyat ilkesinden¹⁵² bahsedilmektedir. Söz konusu ilkeleri içeren maddeler doğrudan Hayvan’la ilgili bir düzenleme içermese de bu iki ilkenin Hayvan’ı Fransa’da bir anayasa hukuku öznesi yaptığı iddia edilmiştir. Çünkü ihtiyat ilkesi gereğince, bundan sonra çevreyle ilgili atılacak her adımda (örneğin nükleer atıkların yönetimi, kimyasal atıkların depolanması, vb.), o bölgede yaşayan hayvanların nasıl etkileneceği de dikkate alınması gereken bir konu haline gelmiştir.¹⁵³

Görüldüğü üzere Hayvan, anayasalarda gittikçe daha fazla rastlanan bir kavrama dönüşmektedir. Ancak bu, Hayvan’ın eşya statüsünü sonlandırmamakta¹⁵⁴ ve onu doğrudan bir anayasal hak öznesi haline getirmemektedir. Hayvan’ın anayasal metinlere dahil edilmesiyle ilgili kapsamlı bir çalışması bulunan Jessica Eisen da anayasalardaki bu hükümlerin “Hayvan refahındaki İnsan çıkarlarına” hizmet ettiğini kabul etmektedir. Ancak yazara göre, bu gerçeğe rağmen Hayvan’ın metinlere girmesi olumlu bir gelişmedir çünkü bu sayede, anayasa metinlerini yorumlayarak hayata geçiren anayasa mahkemeleri bazı kararlarında Hay-

tion of the Republic of Serbia, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74694/119555/F838981147/SRB74694%20Eng.pdf> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

¹⁵¹ Animal Protection and Constitutions, World Animal Net, <http://worldanimal.net/animal-protection-constitutions> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

¹⁵² İhtiyat ilkesi, henüz zarar ortaya çıkmadan risklerin değerlendirilmesini ve bu değerlendirme sonrasında gerekli önlemlerin alınmasına ilişkin ilkedir.

¹⁵³ GASSIOT, s. 717.

¹⁵⁴ İsviçre ve Avusturya özelinde Hayvan’ın artık haklara sahip olduğu ve eşya statüsünde olmadığı yönündeki karşı görüş için bkz: BERKSOY, ss. 212-213. Belirtilen her iki ülkede de kanun düzeyinde çeşitli iyileştirmeler olsa da Hayvan’ın eşya statüsünden çıkmadığı, bu ülkelerde hayvanların halen gıda tüketiminde kullanılmak üzere öldürülebildiğine bakılarak anlaşılabilir. Zaten yazarın aynı yerde Türkiye’de Hayvan haklarının “en ileri düzeyde” olduğunu söylediği dikkate alındığında, Sayın Berksoy’un anladığı ve bu çalışmada ele alınan hak kavramının içerik olarak örtüşmediği ortaya çıkmaktadır.

van çıkarlarının içkin anayasal değere sahip olduğunu belirtebilmiştir.¹⁵⁵ Francione ise aksine, Hayvan'ın kişi ve anayasal hak öznesi olarak kabul edilmesi için öncelikle mal statüsünün lağvedilmesi gerektiğini tekrarlamaktadır. Bu yapılmadan Hayvan'a anayasal hakların tanınmasının, genel Hayvan sömürüsü bağlamında pek de işe yarar bir fikir olmadığını düşünen yazar, bilakis bu talebin Hayvan'ın İnsan'la aynı anayasal haklara sahip olması gerektiğine işaret ettiği için meseleyi daha da karmaşıktırdığını iddia etmektedir.¹⁵⁶

Sonuç

Her hak hareketi egemenin adaletsiz düzenine karşı bir eşitlik direnişidir ve bir direnişin başarılı olması paradigmalardan değiştirilebilmesine bağlıdır. Eğer düzenin adil ve eşit olduğunu iddia ediyor ve belli hak hareketinin varlığına karşın herhangi bir değişim ihtiyacı görmüyorsak, paradigmanın değişmemesinde çıkarımız var demektir. Singer'ın işaret ettiği üzere, “(h)er özgürleşme hareketi ahlâksal ufku biraz daha genişletilmesini gerekli kılmaktadır. Her hareket, çok uzun zamandan beri doğal ve kaçınılmaz kabul edilegelen bazı uygulamaların aslında hiçbir şekilde haklı gösterilemeyecek bir önyargının sonucu olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, bir hak hareketiyle karşılaşıldığında, o gruba karşı takındığımız bütün yaklaşımları -en temel yaklaşımlarımız da dâhil olmak üzere- gözden geçirmeliyiz. Yaklaşımlarımızı, bu yaklaşımlardan ya da bunların sonucu olan uygulamalardan zarar görenlerin gözüyle değerlendirmeliyiz. Bu alışılmadık zihinsel geçişi yapmayı başarabilirsek, yaklaşımlarımızda ve uygulamalarımızda daima belli bir grubun -genellikle de ait olduğumuz grubun- lehine ve başka bir grubun aleyhine işleyen bir yapının varlığı keşfedilecektir.”¹⁵⁷

İnsan düşüncesi ile yaklaşımlarındaki köklü değişimler her zaman korkutucu ve sancılı olur. Çünkü pek çoğumuzun, mevcut durumun korunmasında büyük çıkarları vardır.¹⁵⁸ Bedeli önemsiz olduğunda ahlâka uygun şekilde davranılması taraftarıyızdır; ancak yaşam standardımızdan

¹⁵⁵ EISEN, Jessica, Animals in the Constitutional State, I-CON, 2017, C. 15, S. 4, doi:10.1093/icon/mox088, s. 910.

¹⁵⁶ FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., dipnot 3, s. 284.

¹⁵⁷ SINGER, s. 33.

¹⁵⁸ WATSON, Alan, in FRANCIONE, Hayvan Haklarına..., s. 11 (Önsöz).

veya yaşam tarzımızdan vazgeçmemiz gerekirse bunu reddetmeyi tercih ederiz.¹⁵⁹ İnsan'ın Hayvan'ın haklarıyla ilgili konularda bilgilenmek ve harekete geçmek istememesinin temel gerekçelerinden biri, kendine bugünkü yaşam standardını sağlayan özel statüsünü kaybetme düşüncesidir. Hayvan'ın temel haklarının kabul edilmesi halinde onu sömürmenin zor ve hatta imkânsız hale gelecek olması hoşumuza gitmemektedir. Çünkü bu durum etli bir yemek yenirken veya deri bir ceket giyilirken, tüm eğlenceyi kaçıran ahlâkî endişelere sebep olacaktır. Örneğin domuzların ne kadar hassas olduğu, yavrularını nasıl eğittikleri ve onların da yavrusu olması için onlara nasıl yardım ettikleri, adlarıyla seslenildiğinde nasıl cevap verdikleri ve ayna testini nasıl geçtikleri göz önüne alındığında, Avrupa Birliği'nde bir yıl içerisinde kesilen 250 milyon domuz olduğu gerçeği daha da korkunç bir hale gelmektedir.¹⁶⁰

Bir yaklaşım düşüncemizin derinliklerine kök salmış ve doğruluğu sorgulanmadan kabul edilir hale gelmişse, ne kadar ciddi ve tutarlı da olsa her türlü karşı çıkış alay konusu olabilir.¹⁶¹ Singer'ın aktardığı şu olay bunun güzel bir örneğidir: İrlandalı bir soylu ve toprak sahibi olan ve İngiltere Parlamentosu'nda Galway temsilcisi olarak bulunan Richard Martin, 1821'de atlara kötü muameleyi önlemeye yönelik bir yasa tasarısı sunmuştur. Tasarı görüşülürken Parlamento'da oluşan hava şu şekilde aktarılmıştır: “*Alderman C. Smith eşeklerin de koruma altına alınmasını önerdiğinde öyle büyük bir kahkaha koptu ki, The Times muhabiri konuşulanları doğru dürüst işitemedi. Başkan tasarımı yeniden okurken kahkaha sesi daha da arttı. Bir üyenin Martin'in bir dahaki sefere köpekler için yasa tasarısı hazırlayacağını söylemesi yeni bir kahkaha dalgasına yol açtı ve bir kişinin 'kediler için!' diye bağırması üzerine Parlamento üyeleri tamamen kendilerini kaybetti.*”¹⁶²

¹⁵⁹ DONALDSON/KYMLICKA, s. 252.

¹⁶⁰ WOHLLEBEN, s. 2714.

¹⁶¹ SINGER, s. 257.

¹⁶² TURNER, E. S., All Heaven in a Rage, s. 127; aktaran: SINGER, s. 279. Singer'ın aynı sayfada aktardığına göre, bu tasarı geri çevrilmiştir. Ama Martin bir yıl sonra “başka kişi ve kişilerin malı olan” belli evcil hayvanlara “sebepsiz yere” kötü davranmayı suç haline getiren bir yasa çıkartmayı başarmıştır. Böylece Hayvan'a yönelik zulüm, ilk kez, cezayı gerektiren bir suç haline gelmiştir. Bir yıl önce kopan kahkahalara rağmen eşekler de yasaya dahil edilmiş ancak köpekler ve kedilerin de korunması kabul görmemiştir. Üstelik Martin, Hayvan'ı mal olarak gören hukuk siste-

Bu olayın geçtiği 19. yüzyılın başından bu yana Hayvan refahı adına son derece önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. İnsan sömürsü için “üretilen” hayvanların durumunda iyileştirme yapmak amacıyla veya vahşi hayvanlardan bazılarının korunması için çok sayıda ulusal ve uluslararası düzenleme hayata geçmiştir. Ancak bunların kabul edil(ebil)mesinin sebebi, hiçbirinin Hayvan’ın sömürülmesine dayalı ekonomik sektörleri kökünden sarsmamış olmasıdır. Bilimsel, felsefî ve ahlâkî gelişmeler sonucu Hayvan hakları konusunda toplumda oluşan tepkiler bu düzenlemeler sayesinde hafifletilebilmiştir. Buna karşın Hayvan’a yapılan eziyet o zamandan bugüne kadar daha da artarak, yaygınlaştırılarak ve sistematik hale getirilerek devam ettirilmiştir. Her ne zaman ki Hayvan özgürleşmesi hareketi ekonomik çıkarları tehdit etmiştir, Hayvan kullanan endüstriler Hayvan hakları savunucularını radikal, aşırıcı ve hatta terörist olarak gözden düşürmeye çalışmıştır.¹⁶³ Daha adil ve ahlâkî ilkelere uygun bir toplum yaratmak için büyük acılara ve eziyete maruz kalan ve öldürülen hayvanların haklarını savunanlar radikalize edilmiş ve çoğu zaman da Alderman C. Smith gibi alaya alınmıştır.

Felsefede olduğu kadar bilimde de yaşanan gelişmeler Hayvan’a bakış açımızı değiştirmiş ve halen de değiştirmektedir. Yavaş yavaş toplumlara da yansıyan bu değişim, hukuk alanında da etkisini göstermektedir.¹⁶⁴ Görülmektedir ki eşitlik ve adalet anlayışı artık Hayvan’ı da kapsmalıdır. Bu gerekliliğin hayata geçirilmesi ve hukuka yansıtılması son derece zorlu bir mücadelenin sonucunda mümkün olacaktır. Bu, bugün başlayan bir mücadele değildir; uzun yıllardan bu yana verilmektedir. Söz konusu mücadelenin en zorlu kısmı, yüzyıllardır var olan önyargıların yenilmesidir. Zira aksi halde düzenin değiştirilmesi söz konusu olamaz.

Bugün gelinen noktada Hayvan, kanunlarda ve anayasalarda kendine daha fazla yer bulmaktadır ancak bu onun eşitlik ilkesinden yararlandığı veya gerçek anlamda hak ve özgürlüklere sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Kabul edilen düzenlemeler Hayvan’a yapılan eziyeti ve

mi nedeniyle yasaya, özel mülkü koruyan, hayvanların kendisi için değil, sahipleri için çıkarılmış bir yasa görünümünü vermek zorunda kalmıştır.

¹⁶³ Örneğin ABD Hayvansal Girişim Terörizm Kanunu’na göre Hayvan hakları ihlallerini fotoğraflamak için bir endüstriyel hayvancılık işletmesine girmek veya bir araştırma laboratuvarına girip hayvanları kurtarmak terörizm faaliyetidir. Bknz: DONALDSON/KYMLICKA, s. 5

¹⁶⁴ GASSIOT, Olivier, L’Animal, Nouvel Objet du Droit Constitutionnel, Revue Française de Droit Constitutionnel, S. 64, 2005/4, s. 709.

verilen acıyı belki azaltmakta ancak sonlandırmamaktadır. Oysa gerçekten adaletin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşayabilmemiz için kurumsallaşmış ve hukuken korunan bu ayrımcılık ve sömürü düzeninin tümünden ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu da yalnızca Hayvan'ın mal statüsünün ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Bugün artık hukukun, önemli Hayvan etiği yaklaşımları çerçevesinde yenilenmesi, güncellenmesi ve daha adil bir hâle gelmesi gerekmektedir. Söz konusu yaklaşımların hukukî anlamda önemi ve bunlar çerçevesinde hukuk alanında hangi adımların atılabileceği ikinci bir makalenin konusudur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ARIKAN, Engin, Hayvan Hakları İnsan Hukuku, Ekin, Bursa, 2016.

BERKSOY, İrem, Ulusal Zenginliğin Kullanılışı Üzerinden Demokrasi Analizi: Türkiye Örneği, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

BICKERTON, Derek, Âdem'in Dili-İnsan Lisanı Nasıl Yarattı, Lisan İnsanı Nasıl Yarattı, 3. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016

CANETTI, Elias, Hayvanlar Üzerine, Sel Yayınları, İstanbul, 2014.

CEBALLOS, Gerardo/EHRLICH, Anne H./EHRLICH, Paul R., The Annihilation of Nature, John Hopkins University Press, Maryland, 2015.

COCHRANE, Alasdair, Animal Rights Without Liberation-Applied Ethics and Human Obligations, Columbia University Press, New York, 2012

DE WAAL, Frans, Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?, Metis, İstanbul, 2017.

DES JARDINS, Joseph R., Çevre Etiği-Çevre Felsefesine Giriş, İmge, Ankara, 2006.

DONALDSON, Sue/KYMLICKA, Will, Zoopolis-A Political Theory of Animal Rights, elektronik kitap, Oxford University Press, New York, 2011.

FRANCIONE, Gary L/CHARLTON, Anna, Animal Rights-The Abolitionist Approach, Exempla, (yer belirtilmemiş), 2015.

FRANCIONE, Gary L., Animals, Property and the Law, Temple University Press, Philadelphia, 2007.

FRANCIONE, Gary L., *Animals as Persons-Essays on the Abolition of Animal Exploitation*, Columbia University Press, New York, 2008.

FRANCIONE, Gary L., *Hayvan Haklarına Giriş-Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?*, İletişim, İstanbul, 2008.

GARNER, Robert, *A Theory of Justice for Animals-Animal Rights in a Nonideal World*, Oxford University Press, New York, 2013.

GRUEN, Lori, *Ethics and Animals-An Introduction*, elektronik kitap, Cambridge University Press, New York, 2011.

OĞUZMAN, M. Kemal/SELİÇİ Özer/OKTAY-ÖZDEMİR, Saibe, *Kişiler Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005.

ÖKTEM, Niyazi/TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yayınları, İstanbul, 2014.

RAWLS, John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, 9th printing, Cambridge, 1978.

REGAN, Tom, *Kafesler Boşalsın-Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, İletişim, İstanbul, 2007.

REGAN, Tom, *The Case for Animal Rights*, University of California Press, California, 1983.

SINGER, Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

WOHLLEBEN, Peter, *The Inner Life of Animals-Surprising Observations of a Hidden World*, elektronik kitap, The Bodley Head, London, 2016.

Makaleler

WHITE BECK, Lewis, *Five Concepts of Freedom in Kant*, in *Stephan Körner-Philosophical Analysis and Reconstruction* (ed. SRZEDNICKI, Jan T. J.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1987, ss. 35-51.

BERMAN, Harold J., *The Influence of Christianity upon the Development of Law*, *Oklahoma Law Review*, C. 12, S. 86, 1959, s. 91, <http://www.classicapologetics.com/b/berminfl.pdf> (Erişim tarihi: 26.08.2018)

DÖNMEZ, Burcu, *Hayvanlara Yönelik İşlenen Suçlar*, *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi*, C. 8, Özel Sayı-Prof.Dr Aydın Zevkliler'e Armağan, Ekim 2013, s. 903, <https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/>

uploads/2014/01/19-Cengiz-KO%C3%87H%C4%B0SARLI-%C3%96zlem-S.-ER%C4%B0%C5%9EG%C4%B0N.pdf (Erişim tarihi: 25.07.2018)

EISEN, Jessica, Animals in the Constitutional State, I-CON, 2017, C. 15, S. 4, doi:10.1093/icon/mox088, ss. 909-954.

EVANS, Erin, Constitutional Inclusion of Animal Rights in Germany and Switzerland: How Did Animal Protection Become an Issue of National Importance?, Society and Animals, S. 18 (2010), ss. 231-250.

FEINBERG, Cara, Are Animals ‘Things’, Harvard Magazine, Mart-Nisan 2016, <https://harvardmagazine.com/2016/03/are-animals-things> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

GASSIOT, Olivier, L’Animal, Nouvel Objet du Droit Constitutionnel, Revue Française de Droit Constitutionnel, S. 64, 2005/4, ss. 703-732.

KOÇHİSARLIOĞLU, Cengiz/SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, Özlem, Hayvanın Hukukî Konumu, Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi, C. 8, Özel Sayı-Prof.Dr Aydın Zevkliler’e Armağan, 2013, ss. 1703-1712, <https://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2014/01/19-Cengiz-KO%C3%87H%C4%B0SARLI-%C3%96zlem-S.-ER%C4%B0%C5%9EG%C4%B0N.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2018)

KRAUS, Michael W./RUCKER, Julian M./RICHESON, Jennifer A., Americans Misperceive Racial Economic Inequality, PNAS, September 26, 2017. 114 (39) 10324-10331; published ahead of print September 18, 2017. <https://doi.org/10.1073/pnas.1707719114> (Erişim tarihi: 30.05.2018)

ÖCAL APAYDIN, Bahar, Son Yargı Kararları Işığında Kadının Soyadı Meselesi Çözümüne Kavuşturulmuş mudur?, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 2, 2015, ss. 425-458, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/208353> (Erişim tarihi: 27.06.2018)

WHITE JR, Lynn., The Historical Roots of Our Ecologic Crisis, Science, C. 155, S. 3767 (10 Mart 1967), s. 1205, <http://science.sciencemag.org/content/sci/155/3767/1203.full.pdf> (Erişim tarihi: 21.08.2018)

İnternet

13th, Netflix, <https://www.netflix.com/ch-en/title/80091741> (Erişim tarihi: 11.8.2018)

Ahimsa, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Ahimsa> (Erişim tarihi: 26.07.2018)

Animal Protection and Constitutions, World Animal Net, <http://worldanimal.net/animal-protection-constitutions> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

Animal Welfare, European Commission, https://ec.europa.eu/food/animals/welfare_en (19.08.2018)

Becoming a Vegetarian, Harvard Health Publishing, Harvard Medical School <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/becoming-a-vegetarian> (Erişim tarihi: 10.07.2018)

Bundes Verfassungsgesetz, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138> (Erişim tarihi: 21.08.2018)

Center for Biological Diversity, The Extinction Crisis, https://www.biologicaldiversity.org/programs/biodiversity/elements_of_biodiversity/extinction_crisis/ (Erişim tarihi: 15.8.2018)

Constitution du Grand-Duché du Luxembourg, <http://data.legilux.public.lu/file/eli-etat-leg-recueil-constitution-20171020-fr-pdf.pdf> (Erişim tarihi: 23.08.2018)

Constitution fédérale de la Confédération Suisse, <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19995395/index.html> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

Constitution of Egypte, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf (Erişim tarihi: 23.08.2018)

Constitution of India, <https://www.india.gov.in/my-government/constitution-india/constitution-india-full-text> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

Constitution of the Federative Republic of Brazil, <http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

Constitution of Slovenia, <http://www.us-rs.si/media/constitution.pdf> (Erişim tarihi: 23.08.2018)

Constitution of the Republic of Serbia, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74694/119555/F838981147/SRB74694%20Eng.pdf> (Erişim tarihi: 20.08.2018)

Dolphins Gain Unprecedented Protection in India, DW, <https://www.dw.com/en/dolphins-gain-unprecedented-protection-in-india/a-16834519> (Erişim tarihi: 19.08.2019)

European Convention for the Protection of the Vertebrate Animals used for Experimental and other Scientific Purposes, <https://www.coe>

int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/rms/090000168007a67b (Erişim tarihi: 19.08.2018)

Federal Almanya Anayasa Mahkemesi, 15.01.2002, 1 BvR 1783/99 numaralı karar, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2002/01/rs20020115_1bvr178399en.html (Erişim tarihi: 20.08.2018)

Hayvanlar “Mal” Değil “Can” Sayılmalı, <http://www.sozcu.com.tr/egitim/hayvanlar-mal-degil-can-sayilmali.html> (Erişim tarihi: 25.07.2018)

Holocene extinction, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Holocene_extinction (Erişim tarihi: 15.8.2018)

International Labour Organisation 2017 Report on “Global Estimates of Modern Slavery”, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_575479.pdf (Erişim tarihi: 28.06.2018)

Les Animaux Sont Désormais Officiellement “Doués de Sensibilité”, Le Monde, 28.01.2015, https://www.lemonde.fr/planete/article/2015/01/28/les-animaux-sont-desormais-officiellement-doues-de-sensibilite_4565410_3244.html (Erişim tarihi: 19.08.2018)

Narayan Dutt Bhatt v. Union of India and Others kararı, http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/horse%20cart%20Nepal%20India%20Uttarakhand%20High%20Court%20Judgement%20Narayan_Dutt_Bhatt.pdf (Erişim tarihi: 30.11.2018)

Opuz v. Turkey, HUDOC, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22opuz%22\],\[%22documentcollection%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22opuz%22],[%22documentcollection%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],[%22itemid%22:[%22001-92945%22]}}) (Erişim tarihi: 23.10.2018)

Opuz v. Turkey, TBMM, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararası_belgeler/kadına_karsi_siddet/OPUZ%20v%20T%C3%BCrkiye%20A%C4%B0HM%20Karar%C4%B1.pdf (Erişim tarihi: 23.10.2018)

Principles for Responsible Investment in Agriculture and Food Systems, <http://www.fao.org/3/a-au866e.pdf> (Erişim tarihi: 19.08.2018)

US Constitution Net, Constitutional Topic: Slavery, https://www.usconstitution.net/consttop_slav.html (Erişim tarihi: 20.07.2018)

World Wildlife Fund, Living Planet Report 2018: Aiming Higher, https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LP_R2018_Full_Report_Spreads.pdf?1540487589 (Erişim tarihi: 01.11.2018)